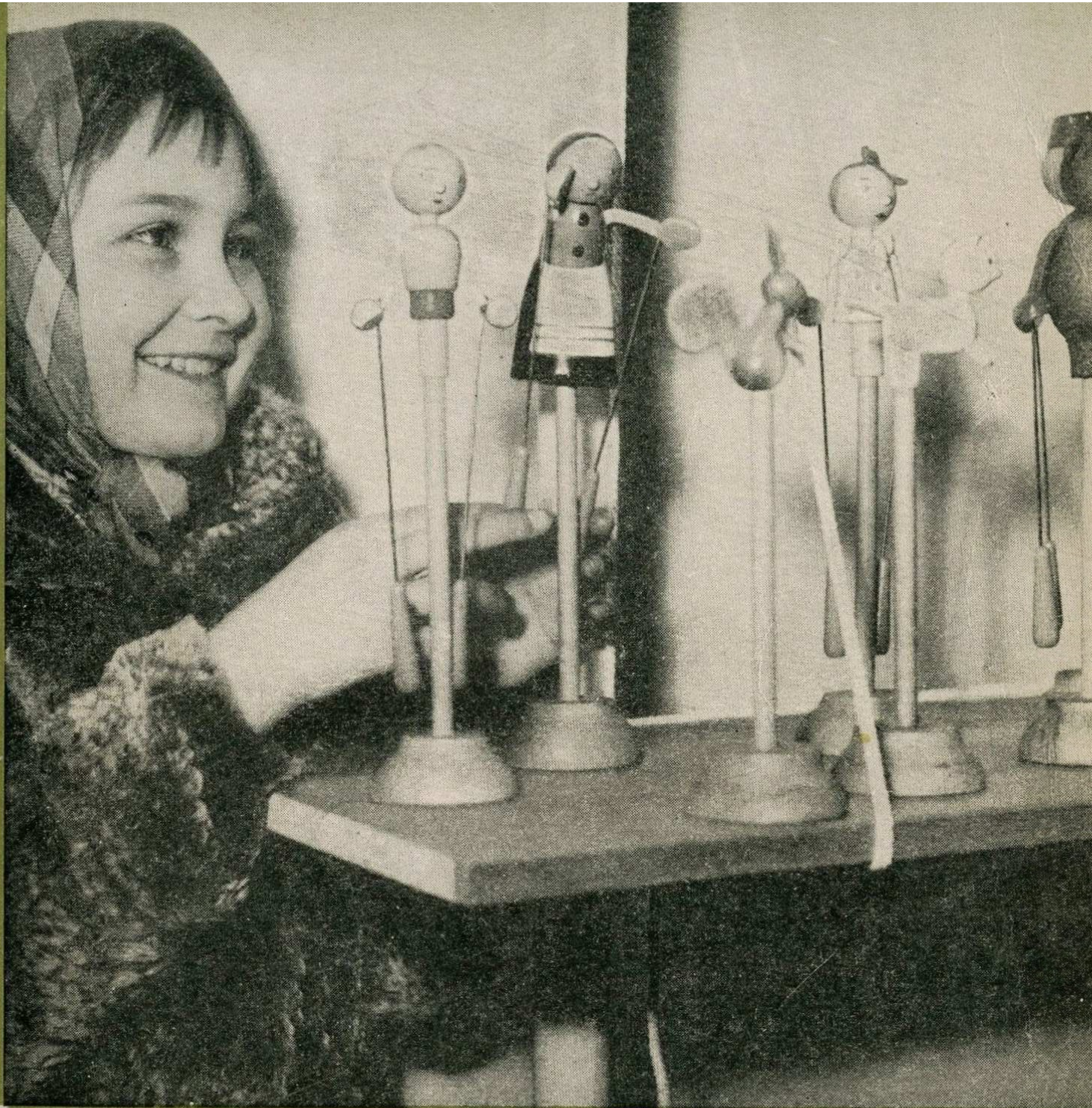

1962

zprávy

VLASTIVĚDNÉHO
ÚSTAVU
V OLOMOUCI

ČÍSLO 101

GEOCHEMICKÝ PRŮZKUM VODOTEČÍ V OBLASTI SUCHÉ RUDNÉ

Přírodní vody byly k vyhledávání ložisek rud využívány již před staletími; zmínky o tom jsou obsaženy mimo jiné v pracích Agricologových (1). Jako prospekční kritérium sloužila zřejmě v první řadě barva sedimentu, chuť vody, atp. Stejným způsobem bylo pátráno po ložiskách solných a v posledních desetiletích i po ložiskách natřovových. Tento způsob využití vod mohli bychom nazvat „makroskopickou“ kvalitativní metodou prospekční.

Hydrochemické zónování vod, tj. sledování geografického a geologického rozšíření jednotlivých geochemických typů vod a vyjasnění jejich vztahu k ložiskům nerostných surovin je tedy pouhým zkvalitněním metody používané již po staletí. Vymezením zón rozšíření jednotlivých typů vod jsou zároveň ohraničeny i oblasti možného výskytu nerostných surovin všeho druhu. Tento způsob geochemického průzkumu má nejlepší uplatnění při vyhledávání ložisek nerostných solí a živců; jak se ukázalo výzkumy provedenými v letech 1948–1957 na území ČSSR, v případě vyhledávání ložisek rud neskýtá zcela spolehlivých výsledků (6, 7, 8). To proto, že v rudních oblastech (tj. ve zrudněných územích) mohou být vedle vod příznačných pro rudní ložiska zastoupeny i vody nejrůznějších typů, počítaje v to i tak nepříznačné, jako jsou vody fosilní. Kromě toho, typické vody rudní nemusí být v ložisku (ve zrudněné oblasti) vůbec přítomny (3). Tento nedostatek hydrochemického rudního průzkumu základního charakteru lze odstranit kvalitativním sledováním typicky rudních asociací prvků ve vodách, případně sledováním změn v obsahu určitého prvku (prvků) ve vodách zkoumané oblasti.

V posledních deseti letech staly se hydrogeochemické metody všeobecně uznávanou složkou rudního průzkumu. Až dosud byly předmětem zkoumání:

- a) vody minerální,
- b) vody povrchových toků,
- c) vody prvních vodonosných horizontů,
- d) vody jezerní.

Za vhodných podmínek a při správné aplikaci byly získány velmi kladné, neselehávající výsledky.

Tato práce je malou částí poznatků získaných během r. 1957 při geochemickém průzkumu vodotečí v různých rudních oblastech ČSSR. Vzorky vod byly zpracovávány až po přivezení do laboratoří v Kutné Hoře. Semikvantitativní spektrální analýzy byly provedeny na přístroji Q 24.

Předmětem výzkumu vodotečí na severní Moravě byla část rozlehlého andělohorského rudního revíru v okolí Suché Rudné. Zdejší ložiska byla představována rudními žilami převážně křemennými, uloženými v nemetamorfovaných horninách devonu a kulmu. Podle nálezů na haldách jsou hlavními rudními minerály jednak galenit, jednak arsenopyrit. Výsledky geochemického průzkumu půdního, který v daném území byl proveden průběhem r. 1957, nebyly v době hydrogeochemických výzkumů k dispozici. Hydrogeochemický průzkum měl být (podle původního předpokladu) omezen na sledování obsahu olova a arsenu. Již kvalitativní spektrální analýzy ukázaly, že obou uvedených prvků nelze v daném případě k bližší lokalizaci rudních žil použít. Proto byl ve vodách sledován obsah $\text{SO}_4^{''}$.

Voda potoka tekoucího přes Suchou Rudnou směrem k Andělské Hoře je charakterizována relativně nízkými hodnotami obsahu $\text{SO}_4^{''}$; přesto ve vzorcích odebraných na východním konci obce Suchá Rudná se obsah $\text{SO}_4^{''}$ ve vodě zvyšuje. Maximální hodnota obsahu $\text{SO}_4^{''}$ byla zjištěna v pravém přítoku hlavního toku, v bodě 7. Potok tekoucí ze severu je značně bohatší $\text{SO}_4^{''}$, a to v celé délce toku. Obsah $\text{SO}_4^{''}$ v tocích lokality Suchá Rudná je uveden v tab. I.

Tabulka I.

Vzorek	SO ₄ " mg/l	Vzorek	SO ₄ " mg/l
01	11,1	7	20,2
02	9,9	8	10,7
03	12,8	9	12,4
04	14,0	10	13,8
A1	10,3	11	21,0
A2	9,5	12	14,0
1	10,3	13	13,2
3	9,5	14	10,3
4	11,5	15	12,5
5	11,5	16	10,3
6	13,2	Ø	12,46

Maximální hodnota SO₄" byla zjištěna v bodě 11. Směrem k severu obsahu SO₄" ve vodách ubývá. Minerální voda, která vyvěrá v lese nad hájovnou (bod 15) vykazuje rovněž mírně zvýšený obsah SO₄" oproti průměru vypočtenému pro celou oblast. Voda minerální má charakter kalcium-bikarbonátový, obsah kyslíčnicku uhličitého, který vodě dodává charakteru vody minerální je poměrně malý. V odtokovém korytě hromadí se značné množství červené sraženiny. V tomto sedimentu jak ukazuje analýza v tab. IV hlavní součástí je Fe₂O₃; stopovými prvky je usazena poměrně chudá, k podstatnějšímu obohacení některým ze vzácnějších prvků v tomto případě nedošlo. Nejpozoruhodnějším prvkem minerální vody je Sc, které až dosud nebylo v minerálních vodách Čech a Moravy zjištěno. Také přítomnost Y a Yb je pozoruhodná. Z 231 zříděl minerálních vod v Čechách byla přítomnost Y zjištěna pouze v jediném prameni; přítomnost Yb nebyla zaznamenána vůbec.

Průměrný obsah SO₄" ve vodách zkoumané oblasti činí 12,46 mg/l. Náznorně je rozdělení SO₄" ve vodotečích patrné z mapky 1. Při nanášení hodnot obsahu SO₄" rozlišil jsem celkem 3 pásma: 1 — obsah < průměr pro oblast, 2 — obsah > průměr, 3 — obsah značně převyšující průměrnou hodnotu pro danou oblast.

Tabulka II.

Semikvantitativní spektrální analýzy vzorků vod ze Suché Rudné.

Vzorek	1%	1—01%	0,1—0,01%	0,01%	Sporné
01	Ca	Mg Na Si	Al	Ba Cu Fe Mn Sr Ti	Ag
02	Ca si	Mg	Al Fe Na Ti	B Ba Cu Mn Sr	Ag
03	Ca si	Mg	Al Fe Na	B Ba Cu Mn Sr Ti	Ag Zn
04	Ca Mg	Si	Al Fe Na	Ba Cu Mn Sr Ti	Ag
A1	Ca Mg	Al Fe Si	Na Ti	Ba Cu Mn Pb Sr	Ag Zn
					Zr
A2	Ca Mg	Al Si	Fe Na Ti	Ba Cu Mn Sr	Ag Zr
1	Ca	Al Mg Na	Fe Ti	Ag Ba Cu Mn Sr	Zr
		Si			
3	Ca	Mg Si	Al	Ag Ba Cu Fe Mn Na Ti	
4	Ca Si	Al Fe Mg	Ba Na Ti W	Ag As B Cu Mn Sr Zn Zr	Pb
5	Ca Mg	Al Na Si	Fe Ti	Ag Ba Cu Mn Sr Zn Zr	B
6	Ca Si	Al Fe Mg	Na Ti	B Ba Cr Cu Mn V	Zr

Vzorek	1%	1—01%	0,1—0,01%	0,01%	Sporné
7	Al Ca Mg Si	Fe Na Ti	As Mn	B Ba Cr Cu Ga Ni Pb Sr V Zn Zr	Co Mo
8	Ca Mg	Si	Al Na	B Ba Cu Fe Mn Sr Ti	
9	Ca Mg Si	Al Na	Fe Ti	Ag B Ba Cu Mn Sr Zr	
10	Ca Si	Mg	Al Fe Na Ti	B Ba Cu Mn	Ag
11	Ca Si	Mg	Al Fe Na Ti	B Ba Cu Mn Sr	Ag
12	Ca Mg	Fe Si	Al Na	Ag B Ba Cu Mn Sr Ti	
13	Ca	Al Mg Si	Fe Na Ti	Ag As B Ba Cu Mn Mo Pb W Zn	
14	Fe	Al Ca Mg Si	Mn Ti	Cu Mo Na Ni Zn	Ba Ga Sn
15	Al Ca Mg Si	Fe K Na Ti Mn	Sr	Ag Ba Be Co Cr Cu Ga Li Ni Sc V Y Yb Zr	Pb
16	Ca Mg	Al Fe Na Si	Ti	Ag Ba Cr Cu Hg Mn Pb Sr Zr	Sn V

Tabulka III.

Chemický rozbor minerální vody v Suché Rudné.

pach	0	Tvrdost: přechodná	9,2
vzhled	čirá	stálá	0,6
barva	bezbarvá	celková	9,8
zákal	0	Odparek sušený	215,5 mg/l
ssedlina	rezavá	Odparek žíhaný	210,5 mg/l
pH	6,0	Ztráta žiháním	5,0 mg/l
		mg/l	mg/l
Kationty: Fe	5,6	Anionty: SiO ₂	17,4
Al	3,6	Cl	4,4
Mn	1,15	SO ₄	12,5
Ca	49,0	HCO ₃	201,0
Mg	12,8		
Na	5,5		
K	st.		

Zastoupení stopových prvků viz v tabulce II., spektr. analýza 15.

Tabulka IV.

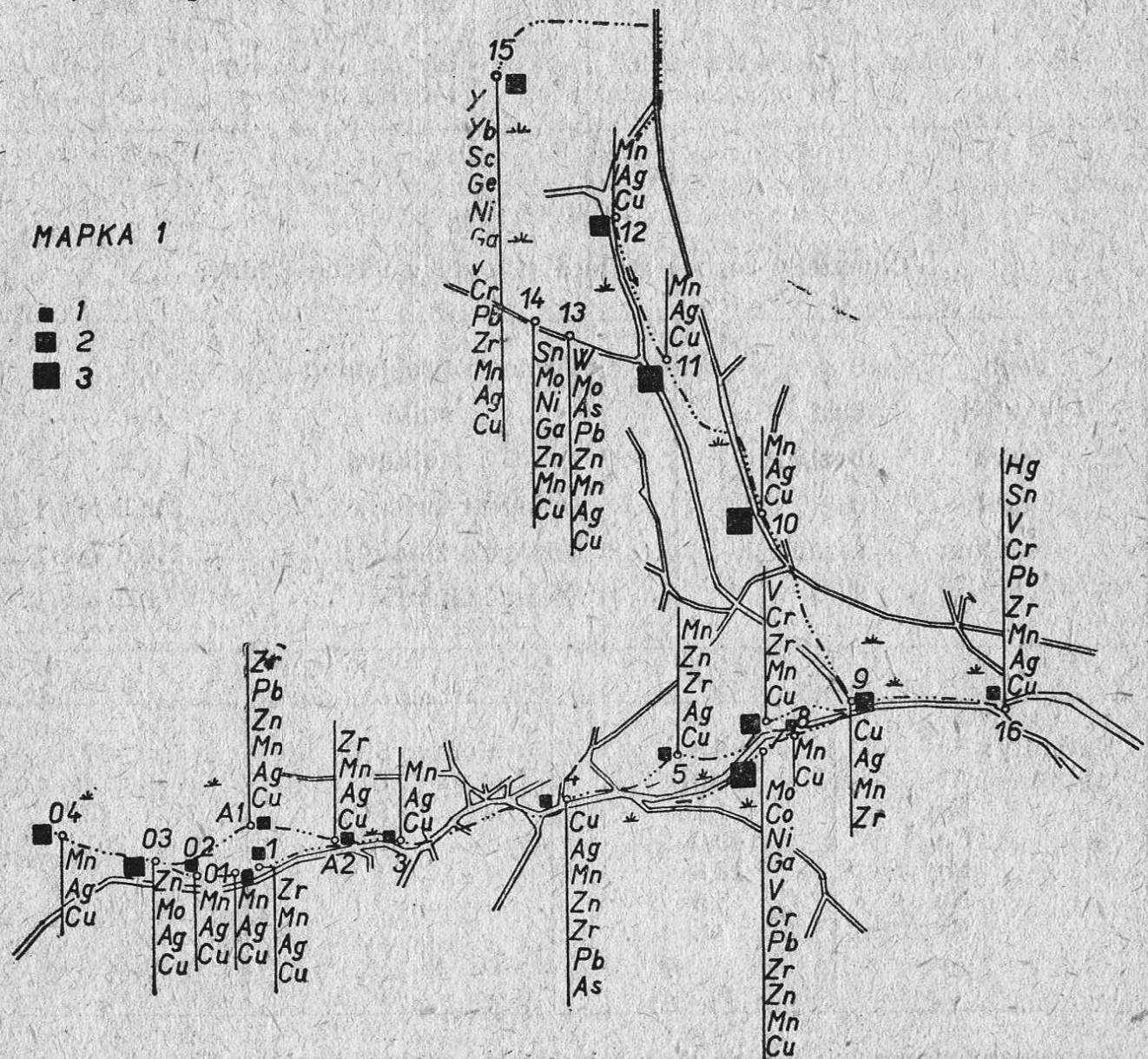
Chemický rozbor sedimentu minerální vody v Suché Rudné.

SiO ₂	2,45	3,22
Fe ₂ O ₃	66,80	87,85
Al ₂ O ₃	st	st
MnO	0,21	0,28
CuO	0,002	0,003
ZnO	0,01	0,01
CaO	0,09	0,12
MgO	0,09	0,12
BaO	st	st
Ztr. žíh.	6,03	7,93
Vlhkost 110°	23,85	0,00
Celkem	99,532	99,533

Z dalších prvků jsou přítomny: Be, Na, Ti, Li(?) a Mo(?).

Počtem stopových prvků je nejbohatší voda odebraná v bodě 7 a voda minerální (bod 15; viz mapu 1).

MAPKA 1

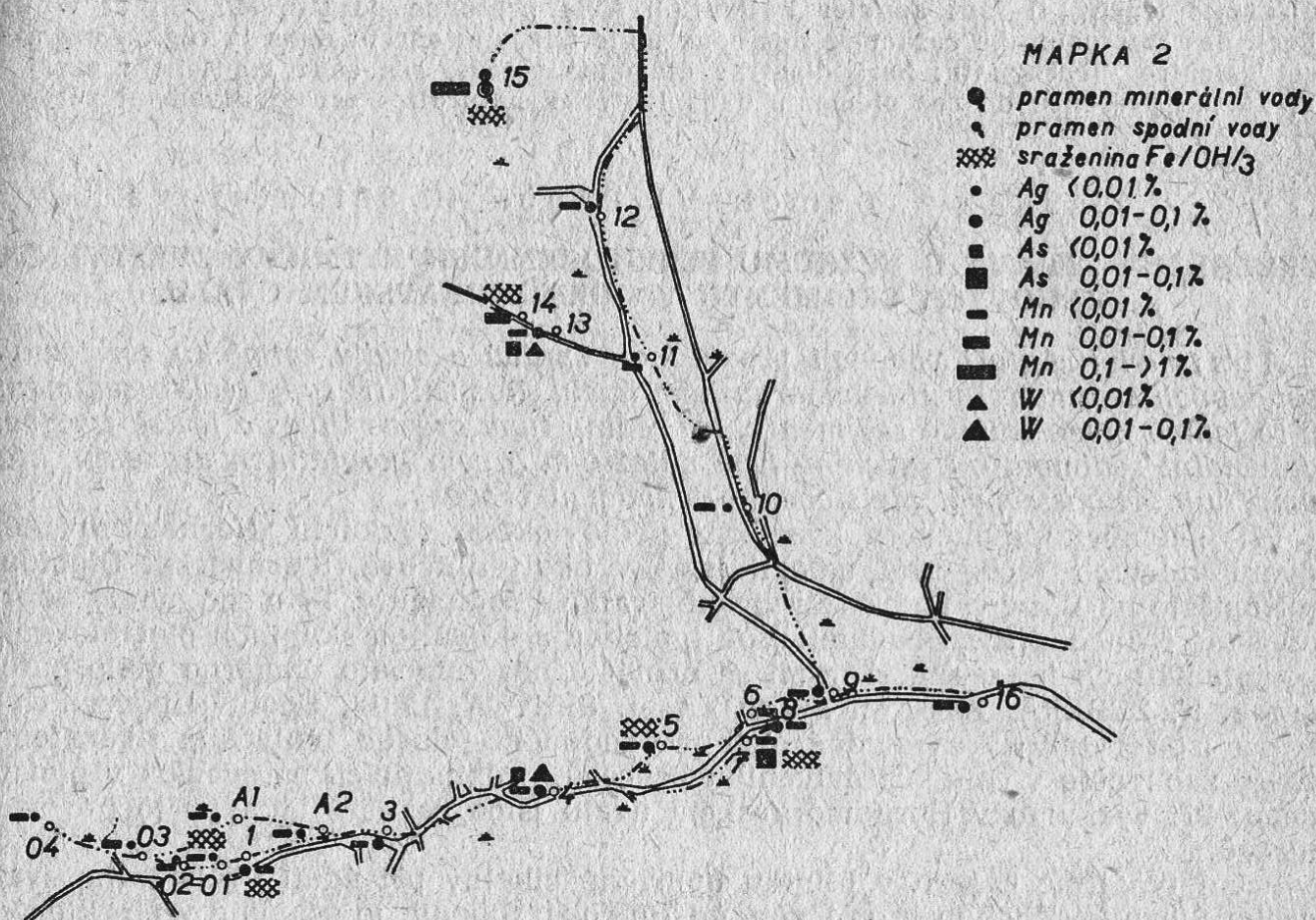

Semikvantitativní spektrální analýzou byly zjištěny pozoruhodné rozdílnosti v obsahu některých prvků, zejména Ag, Mn a W (železo nebylo bráno v úvahu, neboť v údolích vytvořené bařiny jsou značně bohaté tímto prvkem).

Maximální obsah As byl zjištěn ve vodě odebrané v bodě 7. Obsah Ag je zvýšený počínaje bodem 1 ve všech vzorcích odebraných z hlavního toku. Další zóna se zvýšeným obsahem tohoto kovu je omezena body 12, 13 a 15, tedy v severní části zkoumaného území. Oba tyto prvky jsou přímými indikátory charakteru zrudnění v dané oblasti; olovo bylo zjištěno pouze ve stopovém množství.

Největší obsah Mn byl zjištěn ve vodě minerální (bod 15). Poněkud nižší, ale přesto zvýšené obsahy vykázaly též vody odebrané v bodech 7 a 14. Původ manganu nemůžeme dosti dobře vysvětlit; chemismus hornin v této oblasti není dosud spolehlivě znám.

Jedním z nejpozoruhodnějších jevů v oblasti zjištěných je přítomnost W ve dvou vzorcích vod (bod 4 a 13); v bodě 4 obsah W je mimořádně zvýšený. Wolfram je prvek, jehož přítomnost až dosud ve vodách ČSSR nebyla zaznamenána, vyjímaje některé vodoteče oblasti Krušných hor. Zjištění přítomnosti zvýšených množství W v tocích dané oblasti zasluhuje proto mimořádné pozornosti (viz mapku 2).

Ve zkoumaném území můžeme rozlišit dvě hlavní oblasti zvýšeného obsahu složek — indikátorů ve vodách:

- a) zónu jižní, vymezenou body 4—7, vyznačující se zvýšeným obsahem SO_4^{2-} , W, Ag, Mn a As a
- b) zónu severní vymezenou odběrovými body 13, 14 a 15, charakterizovanou maximálním obsahem Mn v bodě 15 a přítomností W v bodě 13.

Celá široká oblast Suché Rudné je z geochemického hlediska velmi zajímavá a zasluhuje pozornosti.

Literatura

1. AGRICOLA G.: De Re Metallica Libri XII, 1580.
2. BRODSKÝ A. A.: Gidrochimičeskij metod poiskov medi; Gosgeoltechizdat., 1956.
3. EMMONS N. H.: The enrichment of ore deposits, **Bull. U. S. Geol. Survey** 625, 1917.
4. GINZBURG I. I.: Opyt razrabotki teoretičeskich osnov geochimičeskich metodov poiskov rud cvetnych i redkich metallov; Moskva 1957.
5. HAWKES H. E.: Geochemical prospecting investigations in the Nyeba Lead — Zinc District Nigeria; **Geol. Survey Bull.** 1000 -B, 1954.
6. ZÝKA V.: Geochemie minerálních vod oblasti Šafárikovo—Lučenec—Levice; **Geologické práce**, GÚDŠ, Bratislava 1955.
7. ZÝKA V.: Hydrogeochemie minerálních vod Olomouckého kraje; **SBORNÍK SLUKO**, Olomouc, 1954.
8. ZÝKA V., JURÁNEK J.: Příspěvek ke geochemii minerálních vod severní a severozápadní části Prešovského kraje; **Práce VÚN**, Praha 1956.

LES RECHERCHES GEOCHIMIQUES DANS LA RÉGION DE SUCHÁ RUDNÁ.

Une recherche geochemique des courants superficiels dans la région Suchá Rudná était exécutée en 1957. On a suivi le contenu de SO_4 et des éléments tracés. Les examens permettent de constater 2 anomalies dans une élévation de contenu de SO_4 . Quand aux éléments tracés, il faut appeler l'attention à la présence de Mn, Mo, Sn et W dans l'eau des ruisseaux. Le caractère des eaux minérales, qui aèrent dans la région examinée est calcaire - carbonate; hors d'autres éléments tracés, ces eaux contiennent aussi Sc, Y, Yb. La présence de ces éléments dans les eaux naturelles est relativement rare.

T. Czudek—J. Demek—Vl. Panoš—H. Seichterová

PŘEDBĚŽNÁ ZPRÁVA O VÝZKUMU PLEISTOCENNÍCH RYTMICKY ZVRSTVENÝCH SVAHOVÝCH SEDIMENTŮ V HORNOMORAVSKÉM ÚVALU.

Abstrakt. Autoři podávají předběžnou zprávu o studiu rytmicky zvrstvených svahových sedimentů v Hornomoravském úvalu. Rozlišili tři typy těchto sedimentů, a to jemné niveo-eolické sedimenty, usazeniny typu grèzes litées a hrubě zvrstvené deluviální sedimenty. Usazeniny jsou důležitým typem korelačních usazenin, které umožňují rekonstruovat pleistocenní denudační procesy.

Při geomorfologickém a kvarterně-geologickém výzkumu Hornomoravského úvalu v letech 1960—1961 našli jsme v okolí Uničova, Šternberka, Olomouce a Náměště na Hané rytmicky zvrstvené svahové sedimenty. Tyto sedimenty poprvé popsané francouzskými badateli jsou typickou a důležitou skupinou pleistocenních periglaciálních usazenin, kterými se dosud u nás zabývalo poměrně málo autorů (srov. K. ŽEBERA, 1960, M. PROSOVÁ—J. SEKYRA, 1961). Spolu s povrchovými tvary jsou rytmicky zvrstvené svahové sedimenty dosud nejlepším ukazatelem, který zachycuje v celé šíři dynamiku procesů, probíhajících na svazích v pleistocénu. Při výzkumu v Hornomoravském úvalu jsme rozlišili tři typy těchto sedimentů.

První typ jsme našli v hliníku opuštěné cihelny při úpatí východního svahu vrchu Šibeník (250,3 m n. m.) záp. od Uničova. Šibeník je osamělý vrch, který se zvedá asi 15 m nad okolní terén a na jehož vrcholu vystupují břidlice andělohorských vrstev. V zářezu stěny hliníku se nachází pod 0,75 m mocným holocenním půdním horizontem nejprve 1,35 m mocná poloha světležlutohnědé nevrstevnaté spraše z nejmladšího würmu. Pod ní následuje souvrství výrazně rytmicky zvrstvených sedimentů, v němž se střídají vzájemně ostře oddělené polohy světlešedého prachovitého písku až siltu s polohami světle hnědé jemně písčité hlíny s cívčáry (viz obr.). Písčité polohy mají mocnost 0,5—4,0 cm, nejčastěji však 1,0—2,2 cm. Mocnost hlinitých poloh je značně proměnlivá a kolísavá v rozmezí od 2 do 15 cm. Písčité a hlinité vrstvičky se sklánějí směrem po svahu pod úhlem 10—15°, jsou mírně zprohýbané a porušené mrazovými klíny. Směrem k bazi písčitých

poloh ubývá a v profilu se objevuje hnědá, rezivě šmouhovaná hlína o mocnosti 2,40 m. V jejím podloží byla vrtem zjištěna nazelenalá hnědošedá sprašová hlína (0,80 m) a tmavohnědá hlína (0,90 m). Na bazi profilu je periglaciální suť tvořená ostrohrannými úlomky břidlic andělohorských vrstev velikosti až 10 cm v delší ose.

Rytmicky zvrstvené sedimenty zjištěné při úpatí vých. svahu Šibeníku, můžeme právem považovat za sedimenty niveoeolické (srov. M. PROSOVÁ—J. SEKYRA, 1961). Vznikaly v době, kdy se střídala období s převládající eolickou akumulací s obdobími, kdy hlavním transportním činitelem byl plošný splach slabě podporovaný soliflukcí. Plošný splach měl největší účinek během tání sněhu. Studované sedimenty jsou pravděpodobně würmského stáří. Zajímavé je, že tyto rytmicky zvrstvené svahové sedimenty nejsou vyvinuty v zářezu na jižním svahu vrchu Šibeníku, kde jsme zjistili jen spraše a sprašové hlíny.

Druhý typ rytmicky zvrstvených sedimentů se vyskytuje spolu s třetím typem na lokalitách Paseka, Větrník u Šternberka, Samotíšky u Olomouce a zhruba 500 m JZ od zámku v Náměšti na Hané. Odkryvy se nacházejí v úpatních haldách v dolní části okrajových svahů Nízkého Jeseníku a Dražanské vrchoviny. První tři lokality jsou na svazích exponovaných k západu, třetí na svahu obráceném k východu. V profilech jsou vyvinuty sedimenty, v nichž se výrazně střídají polohy úlomků hornin velikosti převážně 3–10 cm (někdy i větší) s hlinitou příměsí, oddělené polohami hlín bez úlomků nebo jen s ojedinělými úlomky. Mocnost jednotlivých poloh je různá a nezřídka 1–2 m. Celková mocnost sedimentů je větší než 20 m. Úlomky jsou převážně ploché a ostrohranné, nebo jen se slabě zaoblenými hranami. Většinou jsou orientovány svou delší osou ve směru sklonu svahu. Tvoří je droby a břidlice spodnokarbonského stáří a ve Šternberku také devonské diabasové tufy. Ve vrstvách, kde převládají úlomky, lze pak ještě rozlišit střídání vrstev sutě o mocnosti 5–20 cm s písčitými a hlinitými polohami. Vrstvy jemnějšího materiálu jsou mírně zprohýbané.

Pro výše jmenované odkryvy je tedy typické výrazné rytmičné střídání vrstev hrubšího a jemnějšího materiálu. Vrstvy se sklánějí ve směru celkového sklonu svahu, jsou mírně zvlněny a porušeny mrazovými klíny.

Ze složení sedimentů a jejich textury lze usuzovat na podmínky jejich vzniku. Vznikly společným působením plošného splachu, větru a soliflukce. Jak ukázala pozorování A. JAHNA (1961) na Špicberkách, neměla pro jejich usazení hlavní význam soliflukce, nýbrž plošný splach jako supranivální proces. Polohy s převládajícím hrubým materiálem s detailním rytmičným zvrstvením, které jsou částí celého souvrství výrazně zvrstvených sedimentů, pak můžeme označit jako sedimenty typu grèzes litées (Y. GUILLIEN, 1951). Typicky jsou tyto grèzes litées vyvinuty v částech profilů na lokalitách Větrník u Šternberka (viz obr.) a Samotíšky u Olomouce. Převážná část svahových sedimentů na studovaných lokalitách náleží k třetímu typu, pro který je příznačné střídání jeden až více metrů mocných poloh hlín nebo hlín s ojedinělými úlomky hornin s polohami hlinitých sutí.

Pokud jde o stáří druhého a třetího typu sedimentů, lze z pohřbených horizontů a velké mocnosti usazenin předpokládat, že vznikaly v několika časových obdobích pleistocénu. V odkryvu v Náměšti na Hané jsme v horní části profilu našli dva pohřbené půdní horizonty, z nichž u velmi výrazného nižšího horizontu lze usuzovat na stáří posledního interglaciálu. Značně složité úložné poměry jsou v hliníku opuštěné cihelny v obci Samotíšky, kde do zvrstvených svahových sedimentů je zařezáno mělké pohřbené údolí se značně mocným druhotně přemístěným humozním horizontem. Úložné poměry v tomto odkryvu ukazují, že část sedimentů může náležet až do středního pleistocénu. Rovněž ve svahových sedimentech na lokalitě Větrník u Šternberka jsme zjistili pohřbené půdní horizonty.

Nálezy rytmicky zvrstvených sedimentů ukazují na značné rozrůznění geomorfologických pochodů v souvislosti s kolísáním podnebí v pleistocénu. Ve výzkumu tohoto důležitého typu sedimentů dále pokračujeme.

Literatura

- CAILLEUX A., 1948: Étude de cryopédologie. — Centre de Doc. Univ. Sorbonne, Paris.
- GUILLIEN Y., 1951: Les grèzes litées de Charente. *Revue Géographique des Pyrénées et du Sud-Ouest*, t. 22, str. 154—162, Toulouse.
- JAHN A., 1961: Quantitative Analysis of some Periglacial Processes in Spitzbergen. — Nauka o Ziemi II, Uniwersytet Wrocławski im. B. Bieruta, Zeszyty Naukowe, Seria B, Nauki Przyrodnicze, Nr. 5, Warszawa—Wrocław.
- PROSOVÁ M.—SEKYRA J., 1961: Vliv severovýchodní expozice na vývoj reliéfu v pleistocénu. *Časopis pro mineralogii a geologii*, roč. VI., č. 4, str. 448—463, Praha.
- ŽEBERA K., 1960: Pleistocenní soliflukce (půdotok) jako geologický činitel. *Časopis pro mineralogii a geologii*, roč. V., str. 517—518, Praha.

Zusammenfassung

VORLÄUFIGER BERICHT ÜBER DIE UNTERSUCHUNG DER PLEISTOZÄNEN RHYTMISCH GESCHICHTETEN HANGSEDIMENTE IM MARCHBECKEN.

Autoren berichten über den Fund der rhythmisch geschichteten Sedimente des pleistozänen Alters im Marchbecken. Sie unterscheiden drei Typen dieser Ablagerungen. Den ersten Typus bilden Sedimente, in denen die 0,5—4,0 cm mächtigen Staubsandanlagen mit den Lehmlagen wechseln. Die Neigung der hangparallelen Sand- und Lehmlagen ist 10—15°. Sie sind mässig gewellt und durch Frostkeile gestört. Die Autoren halten diese Sedimente für die niveo-äolischen Ablagerungen. Den zweiten und dritten Typus stellen die Sedimente vor, in denen die Schuttlagen mit den Lehmlagen wechseln. Die Bruchstücke sind meistens scharfkantig und ihre längere Achse ist nach dem Hang gleichgerichtet. In den Schichten wo die Gesteinsbrücke überwiegen, kann man noch mehr detaillierte rhythmische Schichtung feststellen. Diese Lagen halten die Verfasser für Ablagerungen des Typus grèzes litées. Der dritte Typus der Hangablagerungen unterscheidet sich von den typischen „grèzes litées“ vor allem durch grössere Mächtigkeit der einzelnen Schichten und meistens durch weniger deutlichere Übergänge zwischen den einzelnen Schichten.

Erläuterungen zu Abbildungen:

Abb. 1. Rhythmisch geschichtete niveo-äolische Ablagerungen am östlichen Fusse des Hügels Šibenik bei Uničov. Aufn. J. D e m e k.

Abb. 2. Abbildungen des Typus grèzes litées am Fusse des Hügels Větrník bei Šternberk. Aufn. T. C z u d e k.

Jiří Sehnal

VARHANY U SV. MOŘICE V KROMĚŘÍŽI V 17. STOLETÍ

V člancích a studiích věnovaných hudbě v Kroměříži se téměř nesetkáváme se zprávami o varhanách. Toto mlčení je nápadné zvláště proto, že město Kroměříž mělo několik kostelů, ve kterých bylo třeba varhan k doprovodu lidového i figurálního zpěvu. Částečně lze tuto mezeru vysvětlit tím, že se dosud badatelé opírali ve svých studiích převážně jen o rukopisy záměckého hudebního archivu, mezi nimiž nejsou zachovány žádné samostatné varhanní skladby ze 17. a 18. století. Mezi klavírními koncerty z tzv. „původní záměcké sbírky“ najdeme sice sólové party nadepsané „Organo“, avšak jejich faktura svědčí o tom, že byly určeny pro cembalo. Již P. NETTL¹ byl překvapen, když nenašel v rukopisech liechtensteinské sbírky kromě Bernkopfových skladeb žádné jiné varhanní skladby. Antonín Bernkopf byl v letech 1695—1747 varhaníkem a ředitelem kůru kostela sv. Mořice.² NETTL se však o jeho skladbách vyslovuje pohrdavě a přisuzuje jim stěží regionální význam. Z toho všeho pak NETTL dále usuzuje, že sólová varhanní hra asi ne-

byla v Kroměříži příliš oblíbena.³ Poněvadž jsou dnes Bernkopfovy skladby ztraceny, nemůžeme si ověřit pravdivost Nettlovy kritiky, můžeme však s ním souhlasit v tom, že varhanní hře nebyla v Kroměříži v 17. století věnována přílišná péče.⁴

Poněkud lépe jsme zpraveni o nástroji, na kterém se hrálo v kostele sv. Mořice. Prameny, ze kterých čerpáme, jsou dvojí: inventáře kostela sv. Mořice a protokoly biskupské kanceláře.

Podle hudebních inventářů⁵ byly u sv. Mořice v letech 1693—1729⁶ 3 nástroje: 1 větší varhany, 1 němé varhany a 1 positiv k procesí; v roce 1744 3 nástroje: 1 větší varhany, 1 menší varhany a 1 positiv k procesí; v roce 1808 1 varhany; v roce 1827 1 varhany neboli silný positiv.

Je podivné, že před rokem 1693 nejsou v zachovaných inventářích uváděny ani varhany, ani positiv, ačkoliv, jak ukážeme dále, positiv v kostele skutečně byl. Údaje inventářů z let 1693—1827 jsou zase tak mnohoznačné, že z nich nelze jasně poznat, kolik a jakých nástrojů v kostele vlastně bylo.

Vcelku se v inventářích setkáváme se 4 typy varhanních nástrojů: s velkými, malými a němými varhanami a přenosným positivem. Existence několika varhanních nástrojů v jednom kostele nebyla v 17. století výjimkou a dvojice: varhany + positiv (nebo regál) se vyskytovala i v menších kostelích zcela běžně. Nevíme bohužel, proč jsou jedny z varhan jednou nazývány menší varhany a podruhé němé varhany.

Némé varhany se říkalo varhannímu prospektu, který měl pouze ozdobnou funkci, který však neměl hrací stroj — jeho píšťaly byly němé. Takové varhany byly vlastně jen maketou, která obyčejně tvořila jakousi dekorativní protiváhu prospektu skutečných varhan. Proto bývaly němé varhany tvarem i velikostí shodné se skutečnými varhanami. Potřeba němého nástroje se projevila obvykle tehdy, když byl vlastní nástroj umístěn jinde než v západní části chrámové lodi. Bylo-li tomu podobně u sv. Mořice v Kroměříži, nelze zatím dokázat. Rovněž není prokazatelný ani názor, podle kterého byly němé varhany starým nástrojem, na který se již nedalo hrát.

Je zajímavé, že v roce 1827 jsou varhany v inventáři nazývány „silný positiv“. Positivem se zpravidla rozuměly malé přenosné varhánky bez pedálu. Jakmile byl k positivu připojen pedál, říkalo se mu již varhany. Varhany v roce 1827 byly snad ve skutečnosti velkým positivem se samostatným pedálem. Bylo-li tomu tak, jaké byly velké varhany v roce 1744? Jak nedostatek zachovaných varhanních skladeb, tak invenáře svědčí o tom, že v mořickém kostele nebyl v 17. a patrně ani v 18. století žádný velkolepý varhanní nástroj. V roce 1690 vybíral P. Vejvanovský pro biskupa nástroj podobného druhu, jako byl „Positiv in Processionem“, uváděný v inventářích z 18. století. Zda se koupě uskutečnila a zda šlo dokonce o nástroj pro kostel sv. Mořice, nemůžeme však zatím dokázat.⁷

Dalším pramenem o mořických varhanách jsou protokoly 13 b ze Státního archivu v Kroměříži. V nich je na s. 56—57 zapsána smlouva s vídeňským varhanářem Hansem Wöckerlem o zhotovení positivu pro kostel sv. Mořice. Objednavatelem byl patrně regent biskupa Leopolda Viléma (1637—1662) Jan Mikuláš Reiter z Hornberka. Smlouva, datovaná ve Vídni 7. června 1655, zní takto:

Positiv in S. Moritz Kirche.

Anno 1665 den 7. Juni hab ich dem khunstreichen Meister Hanns Weckerle, Burgern und Orgelmacher in Wien eine kleine Orgel oder Positiv von 6 Registern nebenst einem Subbasso biss inss zu Gottes und S. Moritz Ehr in Crembsier in Mahren und anstatt Ihrer Hochfürstlichen und Durchläuchtigsten meist gnädigsten Erzfürsten und Herr dergestalt erkhauffet, dass er Meister erstgedachtes Werck biss auff Chirlitz als erste und negste Bischoffliche Herrschaft auff seine Unkhosten fuhren lassen solle, von dannen soll erstgenanntes Positiv durch hochstgnedige Ihrer Hochf. Durchlaut Unterthanen biss nacher Crembsier ohne dess Meisters Unkhosten gebracht und zu Crembsier aber soll der

Meister das Positiv aufzusetzen, zu stimmen, und also zu zurichten, damit man es also balde zu der Ehre Gottes gebrauchen moge.

Schuldig und verbunden sein, wie Er dann solliches nicht albey alles, sondern auch wenn es in Jahr un Tag mangelbahr seyen wurde, auff seine eigene Unkosten zu reparieren freywillig zugesagt und versprochen. Vor welliches Positiv, Mühe und Arbeit ich ihme herentgegen zwey hundert und achtzig Gulden Reinisch, wann solliches in obbemeldeter St. Moritzi Khirche aufgesetzt wierdt, baar und ohne Abgang zu geben und ausszuzahlen versprochen alless aufrechtredlich und ohne Gefehrde. Wie den dergleichen Spanzetl zwey gleichlautende auffgerichtet und wass der Meister darauff empfangen wierdt, soll jedesmalss in beyde Spanzetl eingeschriben werden.

Sigiliatum Wien den 7. Juni 1655.

Podle této smlouvy měl mít positiv 6 rejstříků a patrně též samostatný pedál — subbas 16'. Varhanář měl positiv dopravit na svůj náklad pouze do Chrlic, odkud jej měli biskupští poddaní přepravit do Kroměříže. Varhanář měl positiv v kostele sestavit a naladit. Za všechnu práci a materiál měl obdržet 280 zlatých rýnských. Záruční lhůta byla stanovena na rok a den ode dne uvedení positivu do provozu. Více podrobností o nástroji smlouva bohužel neobsahuje.

Představu o kroměřížském mořickém positivu si však můžeme zpřesnit údaji, uvedenými ve smlouvě, kterou uzavřela olomoucká kapitula s tímtež varhanářem o tři roky později.⁸ Šlo o stavbu podobného nástroje pro olomoucký dóm. Olomoucké kapitule doporučila Wöckerla nejspíše kroměřížská kapitula, což by svědčilo o tom, že v Kroměříži byli s Wöckerlovou prací spokojeni. Smlouvu uvádíme opět v plném znění:

Spanzetl mit dem Orgelmacher zu Wien wegen eines Positivs zu der Thumb Khirche
30. Aprilis 1658.

Anno 1658 den 30. April ist [mit dem] ersammen, und khunstreichen Herrn Hanns Weckherle Burger, und Orgelmacher in Wien wegen Verfertigung eines neuen Positivs, so in das fürstlichen Hohen Stiffts Ollmütz Cathedral Khirchen solle gebraucht werden, nachgefolgender Contract geschlossen worden. Nembliche das versprist obgedachter Meister Orgelmacher ein taugliches, beständiges Positiv und mit zwey woll proportionierten Blassbalgen, dessen Breite 4 Schuh 6 Zoll, die Düchte 3 Schuh 7 Zoll und die Höhe mit allem Zierrath 11 Schuh 5 Zoll sein solle, auff das beständigste zu verfertigen, und in erstbemeldetem Corpus nachfolgende Register als:

1mo Eine Copel von Holtz 8 Schuh Thon, gar lieblich und gueth.

2do Ein Principal 4 Schuh Thon, von guethem Zihn, vorn ins Gesicht.

3tio Eine 4 schuhige Copel Fletta von Holtz, jedoch dass sie so lindt gehe als immer sein khan.

4to Ein Quint von 3 Schuhen.

5to Ein Superoctav von 2 Schuhen.

6to Ein Rausch Quinte.

7tmo Und Letztens einen Subbass mit nachfolgenden Clavibus, als von den 16 schuhigen C, D, E, F, G, A, B biss inss H.

Welliche jedoch nur mit einem Tritt sollen regieret werden, von seinen eigenen Materialien und zwar sollicher Gestalt, dass man den Obertheil, worinnen die Pfeiffen stehen, leichtlich herabnehmen, und also von einem Orth zu dem andern bequemblich tragen oder versetzen mögen, mit starkhen eisenen Handtgriffen so woll den oberen als unteren Theil versehen zu machen und auff das beständigste zu zurichten. Und müssen die Blassbalgen auff die linkhe Seite jedoch auff das leichteste als möglich gezogen, wie nicht weniger die Clavier, wie bey Hoff breüchlich, in der rechten Mass verfertigt und seiner bekhandten Erfarnuss gemess auff das lindeste zu schlagen gemacht, auff des Hohen Getreuen Thumb Capitl zu Ollmütz Unkosten herein gebracht, und von ihme Meister selbst aufgesetzt und gestimmt werden. Wie er dann solliches alles als ein ehrlichen erfahrner Meister zu thuen, zu machen und zu verfertigen versprochen.

Hingegen soll ihme Meister von mier unterschriebenen, wann er obbemeltes Werckh beschriebenermassen gueth und standthafft verfertigt, aufgesetzt und gestimmt, vor seine Mühe Waltung 300 Florin und vier Reinthaler Leithkauff gegeben und bezahlet werden, alles aufrechtredlich und ohne Gefehrde. Wie dan zu besserer Versicherung zwey gleich lautende Spanzetl auffgericht verfertigt und was er Meister jedesmahls auff diese Arbeith, welliche unfehlbar in 2 Monathen muess fertig sein, empfangen wierdt, soll in diese Spanzetl eingeschriben werden. Sigiliatum Ollmütz Anno et die ut supra.

Olomoucký positiv byl o 20 zlatých dražší než positiv kroměřížský (nepočítáme-li do celkové sumy 4 rýnské tolary na „litkup“), ačkoliv měl stejný počet hlasů. Zdražení mohlo být způsobeno buď zvýšením cen materiálu anebo lepším provedením nástroje. Positiv stál olomouckou kapitolu vlastně více než 300 zlatých, neboť do této sumy nebyla započtena přeprava positivu z Vídně do Olomouce, která šla rovněž na účet kapituly. Zhotovení, přeprava, postavení a naladění nástroje mělo být provedeno v poměrně krátké době dvou měsíců. Smlouva byla uzavřena 30. dubna patrně proto, aby bylo možno transportovat positiv z Vídně do Olomouce za příznivého počasí.

Všimněme si nejdříve varhanáře Johanna (Hanse) Wöckerla. V běžné historické literatuře o varhanářství bychom jeho jméno marně hledali, ačkoliv jde o stavitele nejstarších dosud zachovaných varhan ve Vídni. Nejpodrobnější informace o něm a jeho varhanách ve františkánském kostele ve Vídni z r. 1642 uveřejnil, pokud jsme mohli zjistit, O. EBERSTALLER v časopise *Musica divina*.⁹

O. EBERSTALLER soudí, že se Johann Wöckerl (též Weckerl, Wöckherl nebo Wöckherle) narodil kolem roku 1570, neboť první zpráva o něm se objevuje v roce 1607, kdy byl již samostatným mistrem a proto musel být starý nejméně 30 let. Většina písemných zpráv o Wöckerlově životě pochází z akt kláštera Heiligenkreuz. Podle těchto dokumentů pracoval Wöckerl v roce 1607, 1627, 1635 a 1650 v klášteře Heiligenkreuz a v letech 1629, 1635—1636 ve Wiener Neustadtu. Poněvadž poslední zmínka o Wöckerlovi pochází z roku 1650 a v roce 1655 je v Heiligenkreuzu jmenován jiný varhanář, domnívá se EBERSTALLER, že Wöckerl zemřel někdy mezi rokem 1650—1655. O Wöckerlově nástroji u vídeňských františkánů neexistují zatím žádné přímé písemné doklady. Wöckerlovo autorství je v tomto případě doloženo vlastně jen svědectvím P. Placida HERZOGA,¹⁰ který považuje Wöckerlovy varhany ještě v roce 1740 za jedny z nejlepších varhan ve Vídni. P. Pl. HERZOG uvádí také datum jejich stavby — rok 1642 a dobrodince, kteří postavení tohoto nástroje financovali.

Podle kroměřížských archivních dokladů můžeme nyní EBERSTALLEROVY výzkumy opravit a doplnit. Výše citované smlouvy svědčí o tom, že se J. Wöckerl usadil po roce 1650 ve Vídni. Musel být dosti zámožný, neboť se stal měšťanem. Poněvadž stavěl ještě v roce 1655 a 1658 positivity pro objednavatele z Moravy, musel se dožít nejméně roku 1658 a nikoliv jen 1655, jak se domníval EBERSTALLER. Námitka, že stavitel vídeňských varhan z r. 1642 nemusí být totožný se stavitelem našich positivů, má jen nepatrné opodstatnění. Spíše nás zaráží skutečnost, proč si kroměřížská a olomoucká kapitula objednávala positivity až z Vídně, zatím co mohla tutéž práci svěřit některému z moravských varhanářů. Zakázku olomoucké a kroměřížské kapituly můžeme vysvětlovat buď nedůvěrou k práci domácích mistrů anebo proslulostí Wöckerlovy varhanářské dílny. Není vyloučeno, že právě varhany u františkánů ve Vídni získaly Wöckerlovi pověst vynikajícího varhanáře. Bylo-li tomu tak skutečně, musíme se tázat, proč upadlo Wöckerlovo jméno tak záhy v zapomnutí. Nejpravděpodobnější vysvětlení lze najít v poměrně krátkém Wöckerlově pobytu ve Vídni. Zdá se, že se Wöckerl usadil ve Vídni až na samém sklonku svého života před rokem 1655 a že jeho dílna zanikla brzy po jeho smrti koncem padesátých let 17. století.

Co se týče Wöckerlova původu, ale hlavně jeho vzdělání a orientace na určitý směr ve varhanářství, jsou dosavadní badatelé poněkud na rozpacích. Nevíme, odkud pocházel, ani u koho se vyučil. Zachovaný Wöckerlův nástroj ve Vídni se totiž nepodobá ani italským ani severoněmeckým nástrojům své doby. Poměrně nejvíce prý připomíná Putzovy varhany v Schlägel (1624) a Freundtovy varhany v Klosterneuburgu (1642). R. QUOIK¹¹ soudí, že Wöckerlův nástroj navazuje na styl varhanáře Daniela Haye.

V dispozici¹² Wöckerlových varhan u vídeňských františkánů zcela převládají principálové hlasy s nepříliš širokými mensurami. Vysloveně široké a sólové hlasy zde úplně chybějí, stejně jako hlasy smykavé a tiché. Principálově flétnové zabar-

vení převládá i ve zvuku nástroje. Jednotlivé hlasy jsou krásně, jasně intonovány a plný stroj zní mohutně a důstojně (varhany jsou dosud téměř v původním stavu). Tlak vzduchu činí 65 mm vodního sloupce. Pro zajímavost lze ještě doplnit, že varhany jsou umístěny za hlavním oltářem, takže je z chrámové lodi téměř není vidět. Svou vnější výzdobou patří k nejkrásnějším výtvarným památkám v Rakousku z 1. poloviny 17. století.

Vraťme se nyní opět k popisu kroměřížského pozitivu. Předpokládáme-li, že šlo v Kroměříži o nástroj téměř shodný s nástrojem olomouckým, můžeme jeho rozměry stanovit takto:¹³ výška 353,5 cm, šířka 139,0 cm, hloubka 110,5 cm.

Positiv měl tuto disposici:

1. kopula dřevěná 8' — líbezného a vydatného tónu,
2. principál cínový 4' v prospektu (patrně dosti ostře intonovaný),
3. kopula dřevěná 4' — co nejjemněji intonovaná,
4. kvinta $2\frac{2}{3}'$,¹⁴
5. superoktáva 2',
6. kvinta šelestivá (patrně $1\frac{1}{3}' + 1'$),
7. subbas 16' (8 tónů v pedálu).

Rozsah manuálu byl nejspíše C—c³ se zkrácenou velkou oktávou (bez tónů Cis, Dis, Fis, Gis) a proto neměl více než 45 kláves.

Rozsah pedálu byl patrně jen 8 tónů zkrácené velké oktávy: C, D, E, F, G, A, B, H, tedy 8 kláves.

Podle toho měl positiv nejmeně 323 píšťal, z toho 315 pro manuál a 8 pro pedál.

Nejdelší píšťala měřila asi 248 cm a nejmenší píšťala byla vysoká asi jen 3,8 cm.

Vzduch byl čerpán dvěma měchy, jejichž šlapadla nebo páky byly vyvedeny po levé straně od hrajícího. U olomouckého pozitivu se přes jeho značnou velikost počítalo s přemísťováním, neboť měl být opatřen pevnými rukojetmi a jeho horní část s píšťalami měla být snadno oddělitelná. Mechanika olomouckého, a jistě i kroměřížského nástroje měla být co nejdokonalejší, neboť se ve smlouvě klade zvláštní důraz na to, aby šly klávesy ohýbat lehce, jak je to obvyklé u nástrojů používaných u dvora. Tato podmínka byla jistě splněna, neboť i mechanika starého Wöckerlova stroje ve Vídni pracuje dosud dobře a lehce.

Ke skutečnému zhodnocení mořického pozitivu poskytuje nejvhodnější srovnávací materiál EBERSTALLEROVA stat' a monografické dílo V. NĚMCE Pražské varhany (Praha 1944).¹⁵

Výběr hlasů pozitivu je typický pro stavbu barokních pozitivů.¹⁶ Pleno pozitivu bylo patrně stříbřitě jasné, ne však ječivé. K jemné hře se výborně hodily obě kopuly, které byly zároveň nejvhodnějšími hlasy pro doprovod sólového zpěvu.¹⁷ K doprovodu lidového zpěvu se positiv asi příliš nehodil, neboť neměl silné osmistopové hlasy. K tomu účelu jej asi u sv. Mořice ani nebylo třeba, poněvadž se zde pěstovala převážně figurální hudba s početným vokálním i nástrojovým aparátem. K doprovodu většího vokálního souboru bylo snad používáno i principálu 4', který býval ještě přes celé 18. století základním hlasem ve všech menších strojích do 10—12 rejstříků.¹⁸ U pozitivů však byl principál 4' kvůli úspoře místa samozřejmostí. Poněkud nezvykle působí v dispoziční nástroje kvinta $2\frac{2}{3}'$. K principálu 4' byla by vhodnější kvinta $1\frac{1}{3}'$. Její použití bylo zřejmě vázáno na kopulu 8', která měla mít podle smlouvy vydatný tón a která bývala ve starých varhanách někdy disponována přímo jako náhrada za principál 8'.¹⁹ Tuto funkci měla kopula 8' patrně i v kroměřížském nástroji. Superoktáva 2' byla jednak nezbytnou součástí alikvotní řady, jednak krycí složkou kvinty $2\frac{2}{3}'$. Kvinta šelestivá $1\frac{1}{3}' + 1'$ vytvářela zvukový strop nástroje. Nebyla zvukově tak robustní jako mixtura, zato však zněla ostřeji a proto dodávala plenu potřebnou svítivost a středním hlasům výraznost. O její kvalitě nemusíme pochybovat již z toho důvodu, že i na Wöckerlových varhanách ve Vídni jsou smíšené hlasy sestaveny s neobyčejným uměním.

Pedál kroměřížského positivu neměl zřejmě samostatný uzavřený rejstřík, nebyl však zvukově vázaný na hlasy manuálu, nýbrž měl vlastní píšťaly. Počet pouhých osmi tónů nás nesmí udivovat, neboť ještě ve druhé polovině 18. století byly v českých zemích běžně stavěny pedály s rozsahem C-a se zkrácenou velkou oktávou o 18 klávesách.²⁰ Vynechávání chromatických tónů ve velké oktávě nebylo zdůvodněno jen šetrností, nýbrž především tzv. nerovnoměrnou temperaturou. Ladění klávesových nástrojů v 17. století nedovolovalo hru v libovolných tóninách, poněvadž některé akordy na nich nezněly čistě. Předpokládalo se, že se varhaník vyhne těmto tóninám a že se při hře omezí hlavně na ty tóniny, u nichž se dalo předpokládat, že budou znít čistě. U všech nástrojů tomu nebylo stejně. Nejčastěji to bývaly tóniny C, G, D, F, (B), a, (e), d, g.²¹ Ze stejného důvodu se nepočítalo ani s tím, že varhaník bude používat chromatických tónů v nejhlubších oktávách. Kromě úskalí, které s sebou přinášelo nerovnoměrné ladění, působil na vývoj pedálu též styl varhanní hry. Varhanní hra se totiž zřekla v jižním Německu, Rakousku, a tedy i v českých zemích, poměrně brzy kontrapunktického zpracovávání cantu firmu a přiklonila se k tehdy modernější homofonii. Proto nepotřebovala pedál k vedení melodie. Tak došlo k tomu, že v 18. století v severních, protestantských zemích, kde se udržela kontrapunktická tradice, stavěli varhanáři pedál již v plném rozsahu 25 tónů od C do c¹, zatímco v jižních, katolických zemích, přežívaly krátké oktávy ještě do 19. století. Funkce neúplného pedálu o malém rozsahu, jak tomu bylo též u kroměřížského positivu, nemohla být jiná než statická, utvrzující pouze základní harmonické funkce.²² Subbasu bylo v Kroměříži používáno patrně jen v plenu nebo při silnější hře. Při slavnostní hře se zřejmě často uplatňovaly dlouhé basové prodlevy.

Kroměřížský mořický positiv byl zhotoven a dopraven z Vídně do Kroměříže ve velmi krátké době, neboť právě za měsíc (8. července) od uzavření smlouvy ve Vídni (7. června) byl pověřen kroměřížský malíř Jiří Černoch vymalováním a vyzdobením positivu. Spodní část positivu byla natřena hnědou barvou, na které byly namalovány zlatožluté ornamenty. Vrchní část positivu byla pozlacena. Pozlaceno bylo také „pažení“ kolem píšťal, táhla rejstříků a erb, který byl připevněn asi na „pažení“. Erb měl být vymalován v „příslušných barvách“. Nevíme však, zda šlo o erb biskupa Leopolda Viléma nebo o znak města Kroměříže. Za celou práci dostal malíř Černoch odměnu 12 zlatých.²³

Ještě zbývá odpovědět na otázku, jak mohl šestirejstříkový nástroj i přes výraznou intonaci zvukově ovládat ohromnou prostoru mořického kostela a zda tuto úlohu také plnil. Poněvadž nemáme zatím žádných dokladů o velkých varhanách v kostele sv. Mořice v 17. století, kloníme se k názoru, že v této době positiv skutečně plnil funkci varhan. Od běžných positivů k procesím, které bývaly budovány na principálu 2', se kroměřížský positiv lišil disponováním principálu 4' a samostatným pedálem, kvůli kterému mohl být již považován za varhany. Také z rozměrů a ceny²⁴ positivu je zřejmé, že měl plnit důležitější úkoly než jen doprovázet zpěv choralistů při církevních průvodech. Význam nástroje podtrhuje i smlouva, která jej nazývá „eine kleine Orgel“. Positivity bývaly často náhradou za velké varhany po dobu jejich stavby nebo opravy. Snad měl podobnou úlohu i Wöckerlův positiv, který byl postaven právě v době, kdy se Kroměříž teprve začínala zotavovat z katastrof třicetileté války. V této době asi nebylo peněz na pořízení nákladnějšího nástroje, jehož cena by se pohybovala mezi 500–600 zlatými²⁵ a proto byla stavba „silného“ positivu pro kapitolu nejschůdnějším řešením.

Zatím přesně nevíme, kdy byl positiv nahrazen velkými varhanami, ani jak dlouho v kostele sloužil, neboť z inventářů jasně nevyplývá, kdy byl který nástroj vyřazen z provozu. Možná, že se pod dojmem „menších varhan“, odprodaných podle inventářů roku 1750,²⁶ skrýval tehdy málem již stoletý Wöckerlův positiv.

Smlouvy o stavbě positivů, které uzavřela v letech 1655–1658 kroměřížská a olomoucká kapitula s varhanářem Johannem Wöckerlem, mají pro nás dvojí význam:

1. Doplnují naše vědomosti o životě a díle jednoho z významných rakouských varhanářů z 1. poloviny 17. století.
2. Informují nás poměrně podrobně o nástroji, kterému pravděpodobně příslušela role bassa continua ve skladbách mořické hudební sbírky ze 2. poloviny 17. století. Proto nám mohou být vítaným vodítkem pro registraci varhanního doprovodu i při dnešním provádění těchto skladeb.

Za pořízení snímku malých varhan děkuji dr. Bistřickému ze Stát. archivu v Olomouci. Zároveň děkuji dr. Kouřilovi a dr. Drkalovi z téhož archivu za ochotné obstarání listinného materiálu a za cenné rady při transkripci textu. Můj dík patří též pobožce stát. archivu v Kroměříži za ochotné zapůjčení materiálu.

¹ P. NETTL: Die Wiener Tanzkomposition in der 2. Hälfte des 17. Jahrhunderts, Studien zur Musikwissenschaft, Heft 8, Wien 1921. S. 107.

² F. V. PEŘINKA: Dějiny města Kroměříže. Kroměříž 1950. Díl 2., část 4., s. 450.

³ Je zajímavé, že se v Kroměříži zachovalo jen málo skladeb ze 17. století i pro sólové cembalo. V oddílu Membra disjecta jsem našel pouze rukopisy suity Nachtigal a Toccatinu sopra la Ribellione d'Ugheria od Al. Pogliettiho. Obou skladeb bylo použito pro edici Pogliettiho klavírních skladeb v 2. dílu 13. roč. DTÖ.

⁴ Varhanní party duchovních skladeb z liechtensteinské sbírky jsou strohé číslované basy, ve kterých jsou zaznamenány pouze nástupy sól, sborů a nástrojů a ve fugovaných částech výjimečně reperkuse jednotlivých hlasů.

⁵ Inventáře jsem uveřejnil v plném znění ve studii: Pohled do instrumentáře kroměřížské kapely 17. a 18. století. *Umění a svět* II—III, Gottwaldov 1959.

⁶ Toto vymezení je pouze přibližné, poněvadž nejstarší inventáře nejsou datovány.

⁷ Tuto zprávu čerpá F. V. PEŘINKA (l. c. II/3, s. 285) z hlášení biskupova štolby (Stallmeister) F. L. Tichtla, registrátorovi Hoffmannovi ze dne 6. 6. 1690 (Stát. ar. v Krom. Volná koresp., karton 230). Tichtel píše, že Vejvanovský (Paul Trompeter), který velmi dobře rozumí varhanám, navštívil místního varhanáře, aby si u něho prohlédl a vyzkoušel positiv. Nástroj se mu líbil, avšak soudil, že by mohl být větší a jen s cínovými píšťalami. Varhanář prý chce za positiv 110 zlatých, zatím co positiv v kostele sv. Jana prý stál jen 100 zlatých. Varhanářem byl míněn nejspíše Jacob Casparides z Tišnova, který působil v Kroměříži asi již od roku 1680, kdy se sem přistěhoval s vdovou po biskupském poddaném Václavu Kučerovi z Bezměrova a s jejími pěti dětmi, až do své smrti r. 1713. Objednavatelem positivu byl patrně Karel Liechtenstein. O tom, že šlo o malý přenosný positiv, svědčí již jeho cena, která je o dvě třetiny nižší než cena Wöckerlova positivu u sv. Mořice z r. 1655, o němž bude pojednáno níže.

⁸ Stát. archiv v Kroměříži, Protokoly 14, s. 435—436. V těchto protokolech jsou zapsány i Reiterovy dopisy Mazákovi, které uveřejnil A. BREITENBACHER a Reiterův dopis Faberovi, který otiskl F. SNOPEK.

⁹ O. EBERSTALLER: Die alte Orgel der Franziskanerkirche in Wien. (Wiens älteste Kirchenorgel), *Musica divina* 25, 1937. Za obstarání tohoto časopisu z ciziny děkuji pracovníkům Univ. knihovny v Olomouci. O těchto varhanách existuje ještě další práce: J. MERTIN: Von der ältesten Orgel Wiens, *Musik und Kirche*, 7, 1935. Tuto práci se mi však nepodařilo sehnat.

¹⁰ P. Placidus HERZOG: *Cosmographia Austriaco-Franciscana*, Köln 1740, s. 214. Cituji podle EBERSTALLERA.

¹¹ R. QUOIK: Über österreichische und schwäbische Barockorgel ve sborníku *Barock, seine Orgel und seine Musik in Oberschwaben*, Darmstadt 1952. S. 62. Srovnej dále od téhož autora: *Die altösterreichische Orgel der späten Gotik, der Renaissance und des Barock*, Kassel 1953, kde je na s. 39 uvedena i dispoice Wöckerlových vídeňských varhan.

¹² Dispoice Wöckerlových varhan z r. 1642 u františkánů ve Vídni:

Hlavní stroj:

1. Principál 8'
2. Kryt 8'
3. Kvintadena 8'
4. Oktáva 4'
5. Kryt 4'
6. Kvinta 2 2/3'
7. Oktáva 2'
8. Mixtura 1 1/3' 6 nás.

Positiv:

1. Kopula 8'
2. Principál 4'
3. Flétna špičatá 4'
4. Oktáva 2'
5. Superoktáva 1'
6. Mixtura 2/3' 3 nás (1)

Pedál:

1. Bordun (otevřený) 16'
2. Oktávbas 8'
3. Oktávbas 8'
4. Kvinta 2 2/3'
5. Mixtura 2' 4 nás.
6. Pozoun 8'

¹³ Předpokládáme délku jedné stopy 31 cm a jednoho coulu 2,5 cm.

¹⁴ Ve starých varhanách bývala často kvinta 2 2/3' nazývána kvinta 3', neboť se příliš spíše k délce základní píšťaly než k akustickému poměru.

¹⁵ O varhanách a varhanářích na Moravě pojednávají tyto práce:

Jména varhanářů uvádí D'ELVERT v *Geschichte der Musik in Mähren und Schlesien* ..., Brünn 1873 na s. 152 a v přílohách. Částečně jeho údaje přejímá též L. VACHULKA ve stati *Varhanářství* v 8. dílu *Čs. vlastivědy*, Praha 1935.

O brněnských varhanách Jana Výmoly z r. 1763 píše J. UŠÁK v *Musikologii* I, 1938.

O varhanách u sv. Tomáše v Brně v 17. a 18. století referuje B. ŠTĚDRŮN v práci: *Základy fundační kapele v Brně před Křížkovským (Slezský sborník 49, 1951)* na s. 173—177.

O českých varhanářských smlouvách z konce 17. století pojednává V. STRAKA v *Musikologii* 2, 1949.

Englerovým varhanám u sv. Mořice v Olomouci z r. 1745 je věnována práce: J. SPACEK: *Die grosse Orgel bei Sankt Mauritz in Olmütz*, Olmütz 1924. Z poslední doby též: R. QUOIK: *Die Orgel von St. Mauritius in Olmütz*, Mainz 1948.

Rozsáhlou práci o tomtéž nástroji dokončuje člen Mor. filharmonie A. ŠINDLER. Práce má mít 3 díly: *Dějiny varhan a kůru kostela sv. Mořice v Olomouci*, *Olomoučtí varhanáři*, *Životopisy varhaníků kostela sv. Mořice v Olomouci*. A. ŠINDLER připravuje současně propagační brožuru o tomto nástroji pro n. p. Turistu.

O dokumentaci dosud existujících starých strojů na Moravě se stará Hudebně historické odd. Moravského musea v Brně pod ved. Vr. BĚLSKÉHO.

¹⁶ Viz např. dispoice pražských pozitivů ve výše citované knize V. NĚMCE na s. 96, 130—132, 288—290.

¹⁷ V. NĚMEC, I. c. s. 289.

¹⁸ Principál 4' býval základem hlavního stroje i na Moravě. Najdeme jej např. v 10 rejstříkových varhanách v kapli na Hradisku u Olomouce. Na principálu 4' byl též budován hlavní stroj dvoumanuálových, 12 rejstříkových varhan, které měl stavět v Sobotíně varhanář K. Weltzl z Králík. Čtyřstopový principál přežíval v menších strojích ještě hluboko do 19. století, takže ještě F. Z. SKUHERSKÝ považoval za nutné tento „zlořád“ odsoudit (*Varhany, jejich zařízení a zachování*, Praha 1884, s. 64).

¹⁹ G. FROTSCHER: *Die Orgel*, Leipzig 1927. S. 33, 39. R. QUOIK: *Die altösterreichische Orgel*... S. 66.

²⁰ Tento pedál mají např. také zmíněné varhany na Hradisku u Olomouce a jinde. Wöckerlovy varhany ve Vídni měly původní rozsah pedálu C—b se spodní oktávou krátkou.

²¹ W. K. PRINTZ ve svém díle *Phrynis Mitilenaesus oder satyrischer Componist* (2. vyd. Dresden—Leipzig 1696, s. 40—41) upozorňuje skladatele na tuto skutečnost a radí jim, aby při komposici, ale zvláště při transponování skladeb brali ohled na ladění varhan, které mají k dispozici. Jinak prý se nevyhnou kakofoniím.

²² R. QUOIK (*Die altösterreichische Orgel*..., s. 67) píše, že krátká oktáva měla také určité klady, které vyplývaly z improvisačního charakteru katolické varhanní hudby a z generálbasové modulační praxe. Blíže však tento problém nevysvětluje.

²³ Stát. archiv v Kroměříži, *Protokollen aller denkwürdigen Sachen*, s. 128.

²⁴ Srovnej např. ceny varhan a pozitivů v citované knize V. NĚMCE na s. 150 a cenu pozitivu v pozn. 7.

²⁵ 500 zlatých měly stát např. varhany, které objednal r. 1650 od Wöckerla klášter Heiligenkreuz. Viz: O. EBERSTALLER, I. c.

²⁶ J. SEHNAL: *Pohled do instrumentáře*... s. 58.

Zusammenfassung

DIE ORGEL BEI ST. MAURITZ IN KROMĚŘÍŽ IM 17. JAHRHUNDERT.

An Hand der erhaltenen Kontraktkopien bemüht sich der Autor das Positiv zu beschreiben, das die Funktion einer Orgel in der Collegiat-Kirche zu St. Mauritz in Kroměříž in der 2. Hälfte des 17. Jahrhunderts hatte. Dabei führt er auch den Wortlaut eines Kontraktes über die Erbauung eines ähnlichen Positivs für den Dom in Olomouc von demselben Orgelbauer an. Der Orgelbauer beider Positivs (Kontrakte aus den Jahren 1655 und 1658) ist Johann Wöckerl (Weckherle) — ein hervorragender österreichischer Orgelbauer, dessen Werk vom Jahre 1642 in der Franziskanerkirche in Wien zu den ältesten und wertvollsten Orgeln in Österreich gezählt werden kann. Es ist bemerkenswert, dass die Positive in Kroměříž und Olomouc aus der Zeit stammen, in welcher nach bisherigen Literaturangaben (Siehe Anm. No. 9 im Text) Johann Wöckerl nicht mehr am Leben war.

HRADNÍ DVOJICE — PUSTÝ HRAD A RABŠTEJN U VRBNA

Obranná nebo útočná seskupení vzájemně nezávislých hradů jsou v našich zemích poměrně nezvyklá. V německých zemích jsou však jevem běžným, vyvěrajícím ze značné majetkové roztrůstěnosti německého feudalismu. V Německu, méně již ve Švýcarsku a Rakousku, není neobvyklý výskyt dvou, tří nebo i více hradů a hrádků, ležících na jednom horském hřebenu,¹ na několika kopcích v jedné řadě² nebo ve skupině, uzavírající údolí nebo město.³

Zato u nás se tento jev nevyskytoval v tak rozvinuté formě. Rychle se koncentrující feudální moc v Čechách a zvláště na Moravě vyloučila podobné úkazy. Je ovšem pravdou,

- že mnohé velké hrady měly své odloučené rozhledné a obranné věže;⁴*
- že těsně při velkých hradech ležely menší „hrádky“;⁵*
- že pod horními hrady stály někdy hrady dolní, obranně samostatné;⁶*
- že také hrady zadní bývaly odděleny od hradů předních, které tak získávaly obrannou samostatnost;⁷*
- že se ve význačných opěrných bodech rozvinuly nedaleko sebe dva hrady, větší a menší;⁸*
- že na dlouhém obranném území býval vyvinut malý hrad u přístupu, připojený táhlým opevněním k velkému zadnímu hradu.⁹*

Tyto případy jsou však poměrnou výjimkou a jejich řešení odpovídalo pouze obranné potřebě; nutnosti, jež nemohla ponechat druhý vrcholek hradního kopce nechráněn, jež musela vyvinout pro délku dispozice dvě centra obrany, jež musela z úsporných důvodů rozvrhnout obranu do více bodů, hlavního a podružných.¹⁰

Máme u nás přirozeně další případy, kdy na jednom vrcholku stojí zřícenina hradu a na vedlejším druhá, bez vzájemné obranné vazby. Historie těchto hradů však prokazuje, že vznikly ve dvou etapách po sobě, takže jeden hrad zanikal v době, kdy druhý teprve vznikal, jeden hrad nahradil vlastně druhý.¹¹ Případy obdobné německým hradům, kdy stísněná feudální území se prolínala, kdy na dvou vrších nedaleko od sebe byly postaveny dva hrady sobě cizí až nepřátelské, ty případy se u nás téměř nevyskytují.¹² Výjimku mohou tvořit jen řídké hrádky, vybudované pro oporu obléhacího vojska, ležícího poblíž nepřátelského hradu.¹³

Neznamená toovšem, že by *Burgengruppe* — skupiny hradů — byly ryzím a charakteristickým jevem německého ducha, nebo že by *Ganerbenburgen* — rodové hrady — byly dokladem výrazného soužití německých feudálních rodů. Tyto jevy jsou pouze druhotným projevem ekonomických podmínek německého feudalismu a jeho územní a majetkové roztrůstěnosti. Byla to však také stránka ideová, hluboké zakotvení feudalismu do německého života a cítění, zvyšující feudální sebevědomí drobných držitelů půdy, jež vedla k výraznému preferování výstavby německých hradů, na rozdíl od početně převažující výstavby našich zemanských tvrzí. Při stísněných vnitřních podmínkách německého feudalismu dosáhl snadno počet malých německých hradů pětinasobku rozlehlých hradů francouzských a šestnáctinasobku hradů anglických,¹⁴ neboť v těchto zemích došlo již v rané době ke značné koncentraci feudální moci a statků. Také u nás vznikaly převážně hrady větší, oprošťující se vývojem od zanikajících menších hradů, zvláště v ekonomickém rozmachu feudální soustavy v 15. a 16. století. Hlavně v té době dosáhly obrovského rozšíření některé hrady, jež nezůstaly svým rozsahem ani za největšími hrady Evropy.¹⁵

Také založení dvou malých hradů, ležících na svahu hory Loupežníka nedaleko Vrbna, je zdůvodněno pouze specifickou obrannou potřebou. Oba hrady nebyly dílem dvou, nýbrž jednoho držitele, nebyly plánovány jako rozdílné hrady „germánskoscaského“ a „francouzskonormanského“ typu,¹⁶ jak je uvádí německá literatura, nýbrž jako jeden opevňovací celek se dvěma útvary, jako celek řešený takovou formou, jež odpovídala podmínkám místního terénu a skalisek.¹⁷

Oba hrady byly umístěny v místech, jež udivila jejich prvního odborného zpracovatele Herberta WEINELTA. Již v době své existence byly oba hrady vzdáleny osídlení, zastrčeny, skryty. Skryty tak dokonale, že ani před dvaceti lety je nebylo možno lehce najít, tím méně nyní. Proč?

Prolezme celé rozlehlé bludiště skal a balvanů, spadajících s vrcholu hory Loupežníka až k jeho úpatí! Skály všech druhů a velikostí se kupí do malých, velkých i rozlehlých útvarů, skýtajících dobré podmínky pro vybudování nepřístupného skalního hradu. Ten zde však nebyl vystavěn, přestože ze všech míst skalního města, směřujícího přímo do křížení tří údolí, je dokonalý výhled do celého jejich prostoru. V těchto strategicky dokonalých a takticky výhodných místech však není po hradu ani stopy. Za jeho staveniště byly použity dvě menší skalní soustavy, posunuté značně k severu; do míst, odkud již nebyl přehled na křižovatku cest, jež neskýtala průhled do prostorů údolí. Nová místa se vzdálila provozu v hlavních údolích, hrady nestály v ose údolí jako suverénní pán, nýbrž v záloze, ve skrytu, jako tichý strážce nebo zákeřník.

Již úvaha o umístění obou hradů snad odpoví na WEINELTOVU otázku, kdo vybudoval hrady, zda moravský markrabě nebo vratislavský biskup.¹⁸ Markrabě by mohl založit hrad, ležící nad stykem údolí, hrad s dalekým rozhledem, přímo viditelný z nejbližšího hraničního hradu — Fyrstnvaldu nad Vrbnem. Biskupovi však mohl lépe sloužit hrad, k němuž nedohlédly strážce z markraběcího Fyrstnvaldu,¹⁹ hrad, který mohl vybudovat skrytě na okraji svého panství; hrad, který sice neovládal křižovatku tří údolí, který však střežil tím bedlivěji údolí boční. Toto údolí, bohaté na četné prameny, se postupně zařezávalo do hor a jeho cesta mířila zvolna k vrcholu horstva a odtud do středu biskupského území — k Jeseníku.²⁰ Hrad musel střežit údolní cestu, musel však také střežit boční cestu, stoupající v mírné části úbočí hory Loupežníka. Hrad měl tedy splnit dvě úlohy, nenašel však již tak výhodného místa jako na bradle hory, jež by umožnilo jeho plné rozvinutí. Ve skrytém umístění, za vstupem do uvedeného bočního údolí se musel spokojit s menšími skalami. Největší skála ležela na úbočí, téměř nad údolním dnem. Byla plochá, pro stavbu výhodná. Hrad, který zde vznikl, nemohl však zaručit ochranu horní cesty. Hrad by také byl téměř slepý, bez výhledu do větší vzdálenosti, do vlastního údolí i směrem ke křižovatce. Bylo nutno vybudovat další hrad, výše ve svahu, jenž se přimkl těsně ke střežené úboční cestě.

Účelu bylo dosaženo, leč podmínky byly neuspokojivé. Ani největší skála, skála dolního hradu, nebyla dosti veliká, aby umožnila plnou existenci nejmenšího hradu. Do hradního obvodu bylo nutno zahrnout ještě další mohutné skalisko, vybudovat mezi nimi hospodářský dvůr, postavit hradby a palisády, vytesat skalní příkopy a obezdit je. Z údolí i z horní cesty, vedoucí po úbočí hory, byl vyveden k hradu příjezd a skály před hradem přitesány. Vlastní hradní skála byla ohražena, rozdělena ve dvě části, vybudován malý palác, vystavěna vstupní věž a upraven dvorek.

Veškeré vnitřní funkce hradu — potřeba příjezdu, hospodářského dvora, vstupu, obydlí, volné plochy i opevnění — byly uplatněny. Takto vyřešen, mohl plnit dolní hrad — Vajsnburk²¹ či Pustý hrad, svou vnější funkci — ochranu a zábranu údolní cesty. Navíc mohl být zdrojem i pomocí hornímu hradu — Rabštejnu. Ten rozložil na skalách své hranaté věže — vzdornou věž obrácenou k cestě i hlásnou a útočnou věž, obrácenou do kraje a k dolnímu hradu. Také mezi věžemi ležel malý hospodářský dvorek, navíc byl připojen obranný příhrádek a rozhledná plošina.

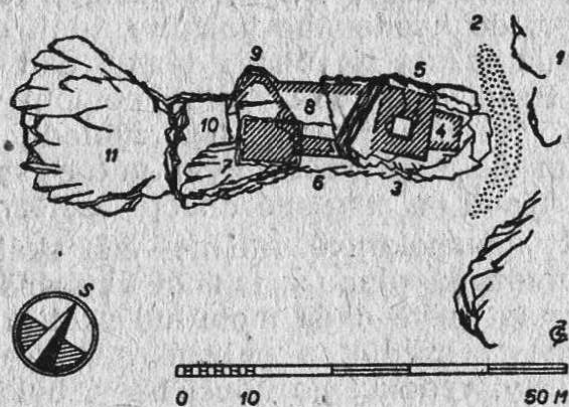
Rabštejn střežil méně důležitou úboční cestu, aby jí někdo neprojel mimo dolní Pustý hrad. Byl pomocníkem tohoto většího hradu, ale ještě více jeho rozhlednou a strážcem.

Pustý hrad bylo možno dobývat nikoliv z údolí, jak se domníval WEINELT,²² nýbrž ze směru příjezdu ke hradu, z přístupových skal. Dolní dvůr s vysokými hradbami a boční skály mohly být dlouho hájeny, pak se však museli obránci stáhnout na obrovské skalisko horního hradu. Nepříteli však zůstával v zádech

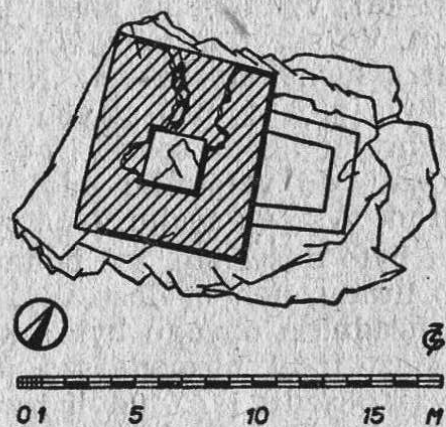
nedaleký Rabštejn, jehož hláska, stojící na úplně nepřístupné skále, byla téměř nedobytná. Byl to jen hlad a snad i žízeň, jež mohly přinutit obránce ke vzdání se odporu.

Oba hrady byly vyřešeny formami tak se vzájemně doplňujícími a dispozice Pustého hradu byla již rozvinuta tak důsledně, že nemůžeme předpokládat vznik hradů v první polovině 13. století podle WEINELTOVY teorie.²³ Vybudování dvouhradí můžeme klást teprve do druhé poloviny století. Zdá se, že hrady byly vybudovány hned od začátku v celém svém rozsahu, že však neměly dlouhého trvání. Není zde stop záměrné destrukce a můžeme se domnívat, že hrady zašly ztrátou svého strategického opodstatnění. Stalo se tak asi po spojení moravského Opavska se slezskými zeměmi²⁴ a po uklidnění vzájemných vztahů, jež přestaly hrozit vpádem Moravanů na Jesenicko či Zlatohorsko.

Hrady byly dříve či později opuštěny, staly se zříceninami, jichž se nedotkli ani vesničané, kteří by rozebrali jejich trosky na stavby. Uchovaly se proto mnohem lépe než mnohé hrady, jež zpusťly později. Na zbytcích obou hradů pozorujeme úkaz, že skalní podklad se stává zdivu lepší oporou než pouhá zemina, že se však může stát i jeho dokonalou zhoubou. Na skalním podloží, jež je zvlněné a rozryté, ve štěrbinách, zářezech a koutech drží zdivo dobře. Na plochých a hladkých skalách však mizí tak dokonale, že nebýt předešlých zbytků, nikdy bychom sem nekladli zděný hrad. Tak je i v případě Rabštejna, jehož přední věž zachovala své více než dvoumetrové zdivo všude, kde se mohlo trvale zachytit. Avšak na západní straně, na skalní plotně bylo dokonale smyto a také po hlásce nezbylo na ploché hladké skále téměř stopy, vyjma povlaků malty a krátkého základu, držícího se vzájemně s humusem a travou.

Hrad Rabštejn u Vrbna.
Situační plán 1:1500.

Hrad Rabštejn u Vrbna.
Půdorys věže 1:500.

1. Přístupové skály u cesty. 2. Skalní příkop. 3. Přední skála s velkou vzdornou věží. 4. Přihrádek před věží. 5. Místo přístupu do věže. 6. Skalní bradlo propojující věžní skály širokou hradbou. 7. Zadní skála s bývalou hláskou. 8. Hospodářský dvorek. 9. Druhý přihrádek, snad obytná místnost. 10. Obranná skalní plošina. 11. Skaliska pod hradem.

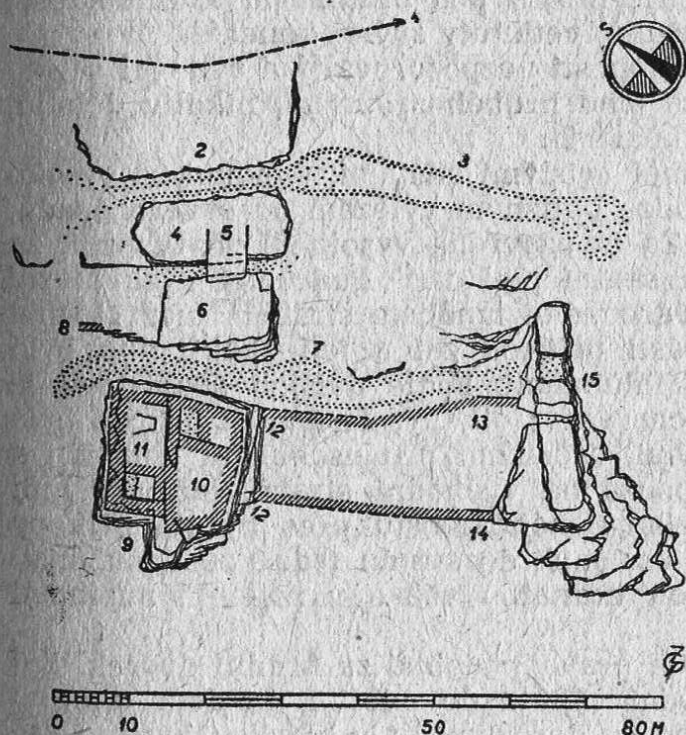
Zbytky hradu Rabštejna²⁵ leží v těsné blízkosti posud používané lesní cesty, vedoucí po úbočí hory Loupežníka. K cestě přiléhá skalní plošina, jež klesá do hloubky původního příkopu, do změti skalisek a balvanů. Za nimi se náhle tyčí skalní soustava, počínající rozložitou skalou. Na její západní polovině leží silně rozrušené zbytky mohutné obdélné věže.²⁶ Je obrácena svou nejmohutnější, půl-

čtvrtmetru širokou zdí k severu, odkud je skála jediné přístupná a kde je též nad svahem nejnižší. K východu, ke směru útoku, zůstává před věží zachována polovina skalní plošiny s odlišnými zbytky zdiva. Podle jejich zaměření je zřejmé, že věž měla na tuto stranu malý příhrádek,²⁷ obehnaný úzkou a nízkou zdí, určenou pro bezprostřední ochranu příkopu a paty věže.

Vnitřek věže zůstává její nejzachovalejší částí, neboť vnější líce zdí jsou již počasím a stářím značně rozrušeny. Přístup vede od severu dlouhým průlomem do čtvercové místnosti se skalním dnem.²⁸ Zdi vysoké až dva metry v místech vstupu, nezakrývají krásný výhled k západu, do nitra původního hradu. V jedné linii s věží stojí nedaleko ní druhá skála. Je užší, avšak podstatně vyšší, neboť stojí hlouběji na prudce spadajícím svahu kopce. Její stěny jsou svislé, vrchol dokonce převíslý a hladký. Je zdánlivě beze stop zdiva, jež můžeme odhalit teprve po slezení skály. Stála na ní pravděpodobně užší, ale vyšší věž, sloužící jako hláska i jako útočiště po dobytí přední věže.²⁹

Obě věžní skály jsou spojeny ve své základně táhlým skaliskem, jež se za druhou věží rozšiřuje v plošinu, padá do hloubky a větví se v řadu skalních hrotů. Skalní spoj obou věží byl nejvyšší na straně jižní, kde tvořil ploché bradlo. Na něm byla vybudována velmi široká hradba,³⁰ určená pravděpodobně pro oboustrannou obranu s dvojí předprsní a snad i pro spojení věží mezilehlou chodbou.³¹ Hradba byla zakotvena do obou věžních skal, ve skále přední věže dokonce zůstala vytěsána stínka obranné předprsně.³²

Severně od této hradby padá prostor mezi věžními skalami ostře dolů. Na svém pokraji, nad úbočím hory je uzavřen zbytek druhé užší zdi.³³ Pod zadní skalou se k této připojuje zbytek další zdi,³⁴ obkličující nepravidelnou místnost a přiléhající k polojeskyňce,³⁵ ležící ve skalní stěně a pod převísem skály zadní věže. Z prostoru nepravidelné místnosti lze přejít na plošinu pod věží, odkud je dobrý výhled do údolí. Stopy zdiva zde nejsou, hradba zde rovněž nebyla, neboť k ochranné plošiny stačily snad palisády a její skalní stěny, spadající svisle do hlubiny.

Pustý Hrad u Vrbna.
Situační plán 1:1500.

1. Lesní cesta, vedoucí k Vrbnu. 2. Skalní plošina. 3. Zbytky prvního příkopu. 4. Nájezdní skála. 5. Ve skále tesaná, krakorcovitě přečnávající mostní deska. 6. Uměle snížená skála, ležící v ose dřevěného mostu k hornímu hradu. 7. Druhý příkop. 8. Zbytek obehdivky příkopu. 9. Obrovská skála horního hradu. 10. Horní plošina s bývalým dvorkem a bránou. 11. Dolní plošina s bývalými sklepy a palácem. 12. Skalní kapsy pro zapuštění hradeb. 13.—14. Zbytky přední i zadní hradby dolního hradu, ležící ve svahu, rovnoběžně s vrstevnicemi. 15. Uměle přitesané skalní bradlo.

Také Pustý hrad, druhý a větší útvar,³⁶ byl vybudován s použitím dvou obranných bodů. Neměl však již dvě skály, umožňující výstavbu přibližně stejných věží. K použití byla pouze obrovská skála se svislými stěnami, vybočující daleko do

svahů, a druhá, značně rozeklaná skalní soustava, ležící nedaleko ní. Umístit věž na její vrcholek bylo nemožné. Byla proto ve své horní části přitesána v úzké, téměř vodorovné skalní bradlo, rozdělené zářezy na tři části.³⁷ Spadalo svislými přitesanými stěnami ke své základně, jejíž přirozená divoká konfigurace byla ponechána beze změny. Také hlavní hradní skála nebyla v podstatě měněna, zato menší skály, ležící mezi ní a příjezdní cestou, byly namáhavě upraveny. Jejich přetvoření je dokumentárně zajímavější než způsob stavby vlastního hradu.

Dnes sejďeme s lesní cesty přímo na velkou skalní plošinu, na jejímž konci se zvedá jakási skalní vana, deska, přečnívající k jihozápadu do prázdna. Podle stop v terénu vidíme, že skalní plošina byla dříve rozdělena ve dvě části, mezi nimiž ležel úzký první příkop,³⁸ protažený ještě čtyřicet metrů k jihovýchodu. Za příkopem se táhly původně palisády, jež uzavíraly okrajovou část hradu. Jižní část skalní plošiny byla již zahrnuta do tohoto opevnění. Měla podobu hrubého kvádrů, jehož horní plocha byla přitesána. Ve středu, v linii příjezdu, byl zachován jakýsi skalní most, mohutná vyložená deska, přečnívající značně do prostoru druhého příkopu.³⁹

Tento příkop měl také dvě části, mělčí a hlubší. V mělčí části leželo druhé obdélné skalisko, navazující původně na krakorcový most. Bylo při stavbě hradu uměle sníženo, otesáno a jeho dolní část byla ponechána jako základna pro dřevěný most, jenž vedl od skalního mostu a v pokračování jeho osy k hlavní hradní skále. Přímo před ní byla vyhloubena druhá, hlubší část příkopu, zařezaná mezi obě skály.⁴⁰ Jejich stěny byly poblíž příkopu přitesány do svislice a severní část příkopu byla obezděna okrajovou zdí.⁴¹ Na jihovýchodní straně se táhl příkop, zanešený dnes erodovanou zeminou, až ke skalnímu bradlu. V úseku mezi ním a hlavní hradní skalou byla za příkopem vybudována hradba, uzavírající hospodářskou část — dolní hrad. Od jihu, od údolí byl lemován druhou hradbou, běžící rovnoběžně s hradbou horní. Šikmá plocha bývalého hospodářského dvora leží dnes v linii plynulého průběhu horského svahu. V době existence hradu byl pravděpodobně svah uměle upraven do roviny. Z té doby se zachovaly pouze základy obou hradebních zdí, dlouhý zbytek její zříceniny⁴² pod bradlem a skalní kapsy, zatesané do hlavní skály, do nichž byly hradby vetknuty svými konci.⁴³

WEINELT tyto neobyčejně zajímavé podrobnosti nezpozoroval⁴⁴ a věnoval se jen výzkumu horního hradu. Všimnul si pouze jeho hrubého rozvrhu, nikoliv detailů, jež ukazují půdorys mnohem živější a zajímavější.

Horní hrad leží na obrovské skále s téměř svislými stěnami, tyčícími se vysoko nad svahem.⁴⁵ Skála je dnes přístupná pouze obtížným výletem od severozápadu, jenž vyúsťuje na obdélnou nižší plošinu. Ta je uzavřena vysokými zbytky zdí, za nimiž se zvedá druhá, rozlehlejší a vyšší skalní plošina.⁴⁶ Podrobný výzkum zdí nám odhaluje, že nižší plošina byla lemována zdmi mnohem širšími⁴⁷ než plošina horní; byla rozdělena ve dvě nestejně části příčnou zdí a její skalní dno bylo ponecháno v nepravidelném zvlnění s prohlubněmi. Podle dalších souvislostí je zřejmé, že tato část horního hradu měla charakter obytný, že dnešní úroveň byla původními sklepy, tedy místnostmi temnými, určenými pro uschování potravin a zásob. Vyšší část je dělena zbytky zdí pouze na východní straně, ležící v linii příjezdu. Ten vedl v pokračování desky kamenného mostu přes bývalé příkopy po dřevěném mostě; jeho pravděpodobná osa míří do středu jedné ze dvou místností. Nad ní můžeme předpokládat malou hranatou věž a v přílehlé místnosti síň pro stráž.⁴⁸

Volná západní část skalní plošiny sloužila pravděpodobně za hradní dvorek. Byl obehnán hradbou, z níž byl dokonalý boční výhled do údolí i na dvůr dolního hradu. Z věže nad branou bylo opět možno se dorozumívat s hláskou hradu Rabštejna, s nímž Pustý hrad tvořil dokonale zvládnutý organismus hradní dvojice.

¹ Skupina nezávislých hradů, ležících na jednom horském hřebenu: Zajímavým příkladem tohoto typu jsou tři skalní hrady Altdahn, Grewendahn a Dahnstein v Porýní, ležící na osmi oddělených skaliscích. Příkladem velkých, samostatných a úplně vyvinutých

hradů, ležících nedaleko od sebe jsou Liebenstein a Sternberg nad Rýnem. Neobyčejně zajímavé jsou hrady Lützelburg a Rathsamhausen v Elsasku-Lotrinsku, vzdálené od sebe necelých 40 metrů. Byly trvale v moci různých držitelů a jejich opevnění i věže byly obráceny vzájemně proti sobě. Ödenburg a Hohkönigsburg v Elsasku jsou příkladem využití dvou vrcholků velmi dlouhého hřbetu kopce dvěma různými hrady.

² **Skupina nezávislých hradů, ležících na horských vrcholcích v jedné řadě:** Charakteristickým příkladem jsou hrady Scharfenberg, Anebos a Trifels, (říšský klenotní hrad), oddělené od sebe údolím. Hrady patřily různým držitelům a neměly žádnou vzájemnou obrannou vazbu. Ještě příznačnější jsou čtyři „Landschadenburgen“ u Neckarsteinachu — Vordeburg, Mittelburg, Hinterburg a Schwalbennest, jež byly lény biskupů ve Špýru, Trevíru a Vormsu a sídlem různých šlechtických rodů.

³ **Skupina nezávislých hradů, uzavírajících údolí nebo město:** V nevelké vzdálenosti stojí ve Vogésách nad údolím u Zabern hrady Hohbarr, Grossgeroldseck a Kleingeroldseck jež patřily různým držitelům. Mezi sousedními hrady Hohrappoltstein, Ulrichsburg a Giersberg v Elsasku trvaly soustavné nesváry a v 15. století byly mezi nimi dokonce vedeny války. Hrady Petersberg, Geyersberg a Lavant v Korutanech uzavírají město Friesach; hrady Uri, Schwyz a Unterwalden ve Švýcarsku, zvané též Castello Grande, Gastel Monte Bello a Corbaro uzavírají opět významné horské údolí u Bellinzony souvislou hradbou, propojující hrady a město přes bažinné území až k řece.

⁴ Samostatné rozhledné a obranné věže, umístěné mimo souvisle opevněné hradní území byly kupř. na hradech Českém Šternberku (horní a dolní věž), na Okoři (bašta) a Libštejnu (Stará a Mladá bašta).

⁵ V těsné blízkosti velkého hradu v Č. Krumlově ležel na konci ostrohu samostatný okrouhlý „Hrádek“.

⁶ Na hradě Haunštejně byly r. 1497 uváděny samostatný „hrad“ a „svrchní hrad“.

⁷ Přední a zadní části hradů Rožmberka a Veveří jsou vlastně samostatnými, vzájemně rovnocennými hrady v jednom uzavření.

⁸ Příkladem opevnění důležitého území dvěma hrady, velkým a menším, jsou Přiběnice-Přiběničky, Bezděz Velký a Malý, Kašperk a Hrádek, Vimperk hrad a Bašta.

⁹ Malý hrad byl vyvinut při vstupu do rozlehlého opevnění hradu Tepence a snad i ve vstupním polygonu hradu Hukvald.

¹⁰ Dvě centra městské obrany byla tvořena hrady Ratajemí a Pirkštejnem, tři centra obrany tvrzí Žluticí, hrádkem Mazancem a hradem Nevděkem.

¹¹ Příkladem etapového, vzájemně souvisícího zániku a vzniku dvou hradů jsou Bavorov—Helfenburk (kolem r. 1351—55), Bochoh—Hartenštejn (kolem 1469—73), Kynžvart—Boršengryn (kolem 1349—74), Humperk u Skutče—Rychemburk (kolem r. 1328). Dvojice Žebrák a Točník jsou příkladem dlouhého přežívání se prvního hradu. Dvojice Starý a Nový Berštejn, Dražice a Nové Benátky a jiné, jsou již příkladem nahrazování hradů opevněnými zámky.

¹² Nepatří sem ani Václavský hrad v Chebu, stojící proti císařské Falcí na druhé straně Ohře.

¹³ Příkladem obranně samostatného hrádku, jenž přispíval k uzavření a dobytí nepřátelského hradu je Bašta u Lichnice a Pustý Hrádek u Rychlebu. Známý příklad velkého obléhacího hradu je Ramstein, postavený proti Ortenburgu v Elsasku.

¹⁴ Podle B. EBHARDTA (Der Wehrbau Europas im Mittelalter, díl I, Berlín 1939, str. 5), činil počet hradů v „německém území“ téměř 10.000, hradů francouzských 2.000 a hradů anglických 600.

¹⁵ Slovenské hrady se rozvinuly již ve středověku do své obdivuhodné velikosti, jako kupříkladu Děvín, Spiš a Trenčín. Hrady české a moravské, především Pernštejnské, dosáhly svého největšího rozmachu v 15. a 16. století, kupř. Helfenštejn, Pernštejn, Potštejn, Kunětická Hora a Pardubice. Většího rozsahu nabyl pouze Marienburg v Prusku a větší délky pouze úzký ostrožní Burghausen v Bavorsku. Ani královské hrady anglické, francouzské, italské a německé nepřesáhly rozsahem náš Pražský hrad.

¹⁶ H. WEINELT (Probleme schlesischer Burgenkunde, gezeigt an den Burgen des Freiwaldauer Bezirkes, Breslau 1936) se zabývá v celé své knize dělením středověkých opevnění na hrady typu „germánskoscaského“ a „francko-normanského“, podle mylné teorie SCHUCHHARDTOVY, vyvrácené již EBHARDEM. Weinelt zařazuje horské hrady mezi „sächsische Anlagen“ a rovinné zemanské tvrze mezi „fränkische Anlagen“ (str. 3, 5, 19). Oba naše hrady mu však činí potíže. Na str. 61 hodnotí věž Rabštejna jako útvar „franckého typu“, ačkoliv hrad by měl podle něho mít „sasko-germánský“ charakter s okrouhlou věží. Pustý Hrad - Vajsnburk je však již podle něho hradem „saského stylu“. S rozparem se Weinelt nakonec vyrovnává tak, že označuje Rabštýn jako „obzvlášť cenný, poněvadž představuje most od franckého k saskému stylu“.

¹⁷ Rozdíl mezi biskupskými hrady, kupř. Kobraštem a Rabštejnem nebyl v jejich „typu“ nebo „stylu“, nýbrž v tom, že oválná a později okrouhlá věž hradu Kobraštejna a hranatá věž hradu Rabštejna byly vybudovány odlišnými formami, jež odpovídaly odlišné obranné potřebě a podmínkám. Na skalisku Kobraštejna nebylo možno postavit věž hranatou pro jeho stísněnost; na Rabštejně by okrouhlá věž nemohla použít potřebné odlišnosti tloušťky stěn proti různým úsekům skály, lišících se od sebe obrannou silou. [Nejsilnější musela být zeď v místě nejmenší výšky skály, nejuzší zeď mohla být obrácena do prostoru hradního dvorka.]

¹⁸ WEINELT (str. 60, 61) se nesnaží vysvětlit otázku zbudovatele obou hradů logickou ekonomickou a územní úvahou, nýbrž opět použitím formální typologie. Tvrdí totiž, že hranaté věže „franckého typu se v bývalém moravském pohraničí nevyskytují“. Uvádí je však „domovem“ v jižní části biskupského Jesenicka.

¹⁹ Z plošiny horního hradu Rabštejna i z jeho věží bylo vidět hrad Fyrstnvalde i jeho přístupovou část, tudíž i pohyby jeho posádky. V opačném směru však byl dolní Pustý Hrad a operace jeho posádky úplně kryty před pohledem z Fyrstnvalde a dohled k Rabštejnu byl omezen.

²⁰ WEINELT (str. 59, 60) tvrdí, že „tímto údolím musela kdysi vést stará, nikoliv bezvýznamná dopravní cesta. Bezpochyby zde máme středověkého předchůdce videlské cesty.“ Do spojitosti s cestou uvádí Weinelt také existenci hrádku Adlsburku v Adolfovicích, jižně od Jeseníku, v místě kam vyústila cesta „z markrabství Moravy do biskupské země“. Do blízkosti cesty klade Weinelt „Jelení louku“, uváděnou r. 1377 a tvrdí, že cestou musel již podle nálezů projít člověk mladší doby kamenné. Dnes vede zeleně značkováná cesta v ose původní dopravní cesty od Vrbna k Dykově chatě a odtud do Adolfovic.

²¹ Ježto se o žádném z obou hradů nedochovala nejmenší historická zmínka ani místní tradice, je historická oprávněnost jejich jmen pochybná. Přesto je přejímáme, neboť mají určitou oprávněnost ve vztahu názvu hradu Rabensteinu k názvu hory Raubschützenstein a ve vztahu názvu hradu Weissenburg (přijatelnějšího než WeissSeifenschloss) k názvu potoka WeissSeifenbach. Oba hrady, ať se již dříve jmenovaly jakkoliv, měly pravděpodobně německá jména, neboť byly oporou německé kolonizační a důlní činnosti a zněmčeného, původně polského území.

²² WEINELT (str. 57) předpokládá mylně, že obléhací stroje a těžká střelba nemohly být dopraveny do postavení před Pustý hrad; jednak pro skalnaté prostředí (v severní části přístupové cesty však úplně mizí), jednak pro porosty a stromy (před hrady nemohly být stejně zachovány z obranných důvodů). Weinelt soudí, že „útok tedy mohl směřovat jediné z údolí Bílého potoka a odtud byl hrad dokonale chráněn výškou samé skály.“

²³ WEINELT (str. 59) píše, že malý stěp nalezený na Rabštejně pochází z 13. století. Na str. 60 píše, že „je v každém případě jisté, že jak Rabštejn, tak Pustý zámek, pocházejí z první poloviny 13. století.“

²⁴ L. HOSÁK (Historický místopis země moravskoslezské, VII. Opavský kraj, Brno 1937, str. 733) píše „... Jan Lucemburský zastavil 1311 Opavsko vratislavským knížatům ... Již r. 1315 uznávalo se Opavsko za zemi od Moravy odlišnou.“

²⁵ Podle zaměření z roku 1959 má opevněná část hradu Rabštejna souřadnicové rozměry 46,0/15,0 m včetně příkopu a skalní plošiny.

²⁶ Věž je položena svou podélnou osou od SSZ k JVV. Vnější stěny věže mají tyto půdorysné rozměry: severní 6,95 m, východní 8,20 m, jižní 7,43 m, západní 8,54 m. Vnitřní stěny věže mají tyto půdorysné rozměry: severní, západní a východní 2,17 m, jižní 2,30 m. Tloušťka zdi je proměnlivá podle obranné potřeby i s ohledem na nerovnoběžnost vnějších a vnitřních stěn věže. Obnáší u zdi severní 3,65–3,55 m, východní 2,57–2,65, jižní 2,60 m, západní 2,35–2,45 m. Kóty jsou uváděny ve směru pohybu hodin. ruček a zaměřeny přímo nebo odvozeny z vynešení půdorysu věže 1:50. Weinelt se domníval, že zdi mají průběžnou tloušťku 2 m, odhadl vnitřní prostor věže na 2,3/2,3 m a délku vnějších stěn věže na 6 m.

²⁷ Příhrádek měl podobu lichoběžníka o průčelní stěně dlouhé 4,3 m a bočních stěnách dlouhých 3,9 m.

²⁸ Průlom v severní zdi věže je zvenčí 2,3 m široký, uvnitř věže se rozšiřuje na 2,47 m. Ve zdi východní je výlom 0,9 m dlouhý a 0,8 m hluboký. Ve zdi západní je výlom 1,3 m dlouhý a 1,0 m hluboký, nepravidelné podoby, vzdálený 0,25 m od nároží. WEINELT (str. 57, 58) o něm píše jako o „1,30 m širokém výklenku, jehož bývalou hloubku není možno stanovit pro silně pokročilý rozpad zdi. Již zmíněný 1,30 m široký výklenek ukazuje přesně ke zdi spojující obě skály a byl asi proto kdysi ve spojení se vstupem do věže, snad zde bylo několik stupňů.“ Tato hypotéza je naprosto mylná a neopodstat-

něná. Výlom nemá charakter výklenku, vstup v této úrovni, tj. v úrovni skály nebyl u hradních věží obvyklý a výlom nesměruje k linii hradby, nýbrž je od ní značně odsazen k severu.

²⁹ WEINELT (str. 59) soudí, že „na druhém skalisku B stála malá obytná budova, buď ze dřeva nebo s hrázděnou konstrukcí, jež zmizela beze stopy, pro svůj málo odolný stavební materiál.“ Předpokládat obytnou budovu na této skále je však nelogické. Skalní plošina má malé rozměry — cca 7,5/6 m, obytná budova zde ležící by znemožňovala výhled přední věže do údolí a budova sama, ač chráněna skalními stěnami, mohla by být lehce zničena z první věže a nepřispěla by vůbec k obraně hradu. Můžeme zde předpokládat pouze věž a to věž vyšší než věž přední, věž nepřístupnou již pro svou polohu, tedy věž útočistnou a současně i hradní hlásku, jak odpovídá poloze nad údolím.

³⁰ Ve vnějším líci má hradba, vetknutá mezi obě věžní skály, délku 4,2 m. Na východním konci je hradba široká 2,0 m, na západním konci 2,45 m. V těchto místech přes ni přečnívá vrchol druhé věžní skály o 90 cm.

³¹ Úroveň hradební chodby leží v několikametrové hloubce pod úrovní věžních plošin a zvláště hluboko pod úrovní jejich vstupů. Musíme proto uvážit ještě další reálnou možnost spojení obou věží, vzdálených od sebe 9,5–10 m a to dřevěným nebo koženým visutým mostem, lehce odstranitelným v případě potřeby.

³² Stínka (pilířek) obranné předprsň (cimbuří) má hloubku 60 cm a délku kratší vnitřní strany 80 cm.

³³ Vnější líce obou hradebních zdí jsou rovnoběžné a jejich vzdálenost činí 9,2 m. Mezi nimi mohl být pouze malý dvorek, nikoliv „stavba pro hospodářské účely C, která je dnes skryta pod zříceninami rozpadlých zdí,“ jak tvrdí WEINELT (str. 59).

³⁴ Severní líc této zdi je předsazen před severní hradbu o 80 cm.

³⁵ Polojeskyňka má trojúhelníkový půdorys o délce vstupní strany 3,6 m a vnitřní hloubce, tj. výšce trojúhelníku 1,8 m. Podle nápadně pravidelného půdorysu je možno předpokládat i její umělou úpravu nebo vznik.

³⁶ Podle zaměření z roku 1959 má opevněná část Pustého Hradu souřadnicové rozměry 64,0/51,0 m, včetně prvního příkopu a skalního bradla.

³⁷ V postupu od severovýchodu k jihozápadu má bradlo toto utváření: 1. Skalní plošina 6,5 m dlouhá, 2. Zářez, ležící v linii druhého příkopu, 3,4 m dlouhý, 3. Skalní plošina 3,0 m dlouhá, 4. Ještě vyšší skalní plošina, 1,5 m dlouhá, ležící v linii přední hradby, 5. Průrva 0,8 m široká, 6. Skalní plošina 11,6 m dlouhá, 7. Nižší skalní plošina 2,0 m dlouhá. Celková délka bradla je 28,80 m. Jeho šířka v počátku 1. plošiny je 3,7 m, na konci 1. plošiny je 3,8 m, na konci 4. plošiny je 4,5 m, na začátku 6. plošiny je 4,5 m a na konci 6. plošiny je 4,0 m. Rovnoměrnost útvaru a jeho vazba na linie hradby i příkopů jsou zdůvodněny a vysvětlitelné pouze potřebou a umělými zásahy.

³⁸ První příkop je dnes v prostoru skalní plošiny zanešen zeminou. Jeho okraje jsou však posud znatelné. Byl zatesán do skály v šíři 3,8–4,5 m.

³⁹ Tento útvar je přímo obdivuhodný. Je to obrovská deska, vytesaná ze skály, spočívající na ní a mírně prohnutá ve svém středu, v linii osy nájezdu. Má délku 7–8 m, šířku 5,2 m, výšku 1,2 m a přečnívá ve formě krakorce skalní plošinu délkou 1,95 m.

⁴⁰ Nejmenší šířka celého příkopu mezi hlavní hradní skalou a skalou s nájezdní deskou je 14,9 m. Hlubší část příkopu je průběžně 5,7 m široká.

⁴¹ Obezdivka příkopu je posud zachována zdí v délce 2,2 m, která byla vybudována tam, kde končil skalní lem příkopu.

⁴² Hradba v délce 3,3 m a tloušťce 1,4 m je posud 1,4 m vysoká.

⁴³ Zvlášť výrazná je kapsa západní, jež je zatesána do stěny hlavní skály v délce 0,6 m a hloubce 1,3 m (pro hradbu 1,4 m širokou) a v posud uchované výšce 1,2 m nad dnešním terénem, jistě značně zvýšeným sutinami, erodovanou zeminou i humusem.

⁴⁴ Plánek na str. 56 WEINELTOVA díla nepochází výjimečně od něho, nýbrž je signován Hilde Strauss.

⁴⁵ Na severozápadní straně v místě přístupu je skála cca 4 m vysoká, na severovýchodní straně nad příkopem je cca 7 m vysoká, východní roh skály je již cca 16 m vysoký a jižní roh skály již vyvýšen cca 24 m nad úbočím kopce. Vrchol skály leží asi 50 m nad dnem údolí.

⁴⁶ Výškový rozdíl obou plošin činí cca 2 m. Mezilehlá zeď, opírající se o vyšší plošinu, je posud nad úrovní dolní plošiny 2,5–3,1 m vysoká. Zeď je vybudována z velkých plochých kusů lomového kamene o velikosti až 70/10 cm. Malta je ze spár téměř úplně vyplavena. Nižší plošina nemá, jak uvádí WEINELT (str. 55) rozměry 14–15/5,7–7 m, nýbrž 16,5/8 m v rozmezí bývalých zdí. Vyšší plošina nemá, jak uvádí Weinelt na str. 56 rozměry 16,8–21/10 m, nýbrž 18/10 m v rozmezí zdí a 22/10,5 m celé plochy. Zeď má

v nejužším místě tloušťku 1,82 m, nikoliv 2,1 m, jak udává WEINELT na str. 55, 56. Ve zdi není také žádný výklenek D.

⁴⁷ Vnější zeď v západním rohu má tloušťku 2,6 m, severozápadní zeď má tloušťku 2,2 m, jihozápadní zeď má tloušťku 2,3 m. Zeď mezi oběma plošinami má tloušťku 1,60–1,67 m a po rozšíření odstupem o 15 cm na severovýchodní straně 1,82 m.

⁴⁸ Příčná zeď u brány má tloušťku 1,7 m a boční zeď vedle brány 1,6 m.

Zaměření a výzkum 1959. Nákresy vlastní. Recensoval dr. Lad. Hosák.

Z u s a m m e n f a s s u n g

DIE BURGENGROUPE-WÜSTES SCHLOSS UND RABENSTEIN BEI WÜRBENTHAL.

Ausführliche Untersuchung und Vermessung beider Burgen hat neues Material gebracht. Seine dialektische Verwertung zeigt von neuem die Existenz und die Formen der Burgen.

Vladimír S t r n a d

K VÝSKYTU SCUTELLUOIDNÍCH TRILOBITŮ V ČELECHOVICKÉM DEVONU

Nálezy zbytků Scutelluoidních trilobitů v čelechovickém devonu patří dosud k poměrným vzácnostem. Mimo jiné z celkem dostupné literatury se o nich zmiňuje F. SMYČKA, 1895 (Devonští trilobiti u Čelechovic na Moravě. — Rozpravy Č. akad. r. IV., tř. II, č. 21), který je řadí k druhu *Bronteus intermedius* GOLDFUSS. O zbytcích Scutelluoidních trilobitů ve výplavech se zmiňuje V. POKORNÝ, 1950 (Skořepatci střednodevonských „červených vápenců korálových“ z Čelechovic. — Sborník ÚÚG, roč. 17), fotografie části hlavy z nové lokality „červených vrstev“ u Čelechovic uveřejnil B. KOVERDYNŠKÝ, 1961 (*Bronteus granulatus* GOLDFUSS. — Zprávy Vlast. ústavu v Olomouci č. 93). Je zajímavé, že zbytky těchto trilobitů (až na nález B. K o v e r d y n š k é h o, který bude zařazen do sbírek olomouckého muzea) nejsou zastoupeny ani v olomouckém ani v prostějovském muzeu, dokonce je nemá ani vynikající sběratel zkamenělin z čelechovického devonu F. F i c n e r. Autoru této zprávy se v r. 1960 podařilo nalézt silně defektní otisk a protiotisk pygidia, které plně odpovídá popisu i vyobrazení F. SMYČKY, 1895, Tab. I., obr. 1. Tento exemplář bude rovněž uložen v systematické sbírce olomouckého muzea.

Zprávu o tom podává podepsaný s tím, že otázku přesného druhového zařazení bude třeba ještě řešit. Není vyloučeno, že na dnes klasické lokalitě čelechovického devonu se vyskytuje víc než jeden druh Scutelluoidních trilobitů, avšak zbytky těchto trilobitů unikaly dosud laickým sběratelům pro podobu jejich pygidia zbytkům brachiopodů a pro celkem těžce identifikovatelnou glabelu. M. ŠNAJDR, 1960 (Studie o čeledi *Scutelluoidae*. — Rozpravy ÚÚG, sv. 26) se bohužel moravskými druhy nezabývá.

Z u s a m m e n f a s s u n g

SCUTELLUOIDEAE (TRILOBITAE) IM DEVON VON ČELECHOVICE

Die Vertreter der Scutelluoidae [Trilobitae] im Mitteldevon bei Čelechovice n. H. sind noch immer sehr selten. Aus der alten und neuen Literatur zitiert Autor den F. SMYČKA, 1895, V. POKORNÝ, 1950 und B. KOVERDYNŠKÝ, 1961, die diese Trilobitenreste behandeln. Es wäre nötig auch die mährische Scutelluoidae neu systematisch modern bearbeiten und besonders neue Funde über diese merkwürdige Trilobitengruppe machen und veröffentlichen.

MÁLO ZNÁMÁ SRÁŽKA S PRUSY U KOKOR

Vpád Prusů na Moravu za první války o dědictví české spojený s velkým pleněním a vykořisťováním země vzbudil velký odpor zejména venkovského obyvatelstva. Odpor se projevoval zejména, když Prusové byli nuceni stáhnout se od Brna do Slezska; nepřátelům byli zapalovány střechy nad hlavami, osamělé menší skupiny byli vlákány do lesů a tam pobíjeny, ba daly se i pokusy bránit Prusům v ústupu. Při této příležitosti došlo k málo známé srážce u Kokor, o níž úřední rakouská publikace (Maximilian Ritter von Hoen a Andreas Kienast, Oesterreichischer Erbfolge-Krieg 1740—1748, III. B., Wien 1898, str. 479—480) podává tuto zprávu:

Když princ Dietrich s šesti pruskými batalióny a s deseti jezdeckými škadronami ustupoval od Brna k Olomouci, byli pruští granátníci Fouquéovi v Kroměříži. Zprávy o příchodu silných oddílů královny Marie Terezie k Brnu a o postupu 10.000 Uhrů k Uherskému Hradišti přiměly prince k rozkazu, aby granátníci ustoupili do Olomouce. Žádnému z jeho vyslaných zpravodajských důstojníků se nepodařilo proniknout řadami Nádasdyho husarů ke Kroměříži. Když se situace stala povážlivou, Fouqué se sám rozhodl k návratu; vyrazil ještě 13. dubna (1742) směrem k Přerovu. Ačkoliv z opatrnosti zničil mosty přes Moravu, Nádasdyho husaři přebrodivili tehdy silně rozvodněnou řeku a pronásledovali ho. Společně s přispěchavšími sedláky, kteří se mstili za nedávné vypálení Břestu a Moštěnice, tísnili Prusy. Pozdě večer přitáhl Fouqué do Přerova, kde jeho mužstvo zle řádilo, a časně ráno se odtud vydal k Olomouci. Zatím se Nádasdy dozvěděl o pochodu Prusů. Když se Fouqué dostal až k samým Kokorám, byl zpraven, že další cestu po silnici zatarasilo velké množství sedláků. Proto zformoval své vojsko do čtverce a zatím co jeho děla palbou chránila boky, mohl táhnout čelem k nepříteli. Hrabě Nádasdy neměl ani pěchotu, ani dělostřelectvo, a proto se musel spokojit málo úspěšným pronásledováním Prusů až k Velké Bystřici.

Srážka u Kokor nepřinesla sice očekávaného výsledku a nezadržela Prusy v ústupu, byla však nepříteli vážnou výstrahou, že ozbrojené domácí obyvatelstvo může být ve válce určitým faktorem, který je schopen protivníku způsobit různá překvapení a nemálo ztížit jeho postavení.

Josef Valíček

PRVNÍ MÁJOVÉ SLAVNOSTI VE ŠTERNBERKU 1890

Město Šternberk s rozvinutým textilním průmyslem a velkým počtem domácích tkalců bylo již v polovině minulého století významným střediskem dělnického hnutí. Hlavním nositelem dělnického uvědomění byli zejména šternberští tkalci, kteří se již roku 1828 bouří proti vykořisťování šternberskými fabrikanty a faktory.¹ Také v bouřlivých letech 1848 a 1849 máme zaznamenány vážné nepokoje mezi šternberskými tkalci, které byly v zárodku udušeny narychle utvořenými národními gardami (Nationalgarde) pod vedením velitelů z řad šternberského měšťáctva.² V roce 1866 je ve Šternberku velké sročení dělnických mas proti válečným rekvizicím, které vešlo do dějin města pod jménem „Salzrevolution“. První dělnický spolek zakládá si dělnictvo města již r. 1861, první — zatím ilegální — organizace sociálnědemokratická je zjištěna rakouskými policejními orgány již roku 1879.³

Zřízení c. k. továrny na tabák ve Šternberku roku 1872 znamená další rozmnožení řad šternberského proletariátu a jeho pokračující třídní uvědomění projevuje se výrazně již i mzdovými spory a stávkami ve městě v letech 1885 a 1889, zejmé-

na v největším šternberském textilním závodě fmy Heeg a Friedmann v dnešní Nádražní ulici.⁴ Proto také usnesení pařížského sjezdu marxistických dělnických stran z roku 1889 uspořádat na den 1. května 1890 mezinárodní manifestaci všeho dělnictva s vytýčením hlavních dělnických požadavků mělo svůj ohlas i v našem Šternberku.

Šternberský měšťácký týdeník *Deutsches Volksblatt*, který pozorně sledoval a zaznamenával hnutí šternberského dělnictva a který nám zachoval ve svých květnových číslech z roku 1890 celkem podrobné — i když tendenční — zprávy o oslavách 1. máje 1890 ve Šternberku i v okolí, přináší už v dubnových číslech informativní články o přípravách dělnictva k 1. máji. Současně ovšem uveřejňuje — zřejmě na výstrahu dělnickým masám — výnos místodržitele pro Moravu ohledně 1. máje („Arbeiterfeiertag“) i s citováním hlavních paragrafů stanného práva⁵ („Standrecht“). V některých pasážích ovšem také předstírá zájem o některé oprávněné požadavky dělnictva a vyslovuje současně očekávání, že rozumná část dělnictva nepodlehne agitaci různých „práce se štítících individuí“⁶. Všechny tyto články měly zapůsobit na šternberské dělnictvo, aby — když už nebylo možno jeho příslušníky odvrátit od prvomájových manifestací — tedy aspoň aby proběhly klidně a bez porušení klidu a pořádku. „Pro všechny případy“ usneslo se městské zastupitelstvo, že bude už 8 dní před 1. májem v permanenci a aby opravdu byl klid a pořádek zaručen, vyžádal si starosta města dr. Noha v dohodě s okresním hejtmánem vojenskou asistenci dvou kompanií pěš. pluku čís. 93 z nedaleké Olomouce, které přimaštrovaly do Šternberka už 25. dubna pod velením obersta Alfreda von Sieber a zůstaly zde až do 5. května toho roku.⁷

V poslední dny před 1. májem přijel do státní tabákové továrny c. k. finanční rada dr. Mussil z Vídně, aby se „přesvědčil o náladě dělnic“. Většina dělnic totiž kladla již před 1. májem mzdové požadavky a dožadovala se také dovolení zúčastnit se oslav 1. máje, což ředitel důrazně odmítl s poukazem na výnos c. k. tabákové reže, podle něhož je zakázáno přerušit práci v normální pracovní den. Ředitel dodal ještě, že v případě nenastoupení do práce v den 1. máje (byl čtvrtek) bude továrna na neurčito uzavřena.⁸

Okresní hejtmán Nischelwitzer svolal si kromě toho vedoucí šternberského dělnictva a působil na ně, aby se zdrželi na 1. máje všech násilností. Jak z uvedeného patrně, použili všichni „zodpovědní činitelé ve městě“ všech dosažitelných prostředků, jak zabránit dělnické třídě ve městě slavit Svátek práce a když už k tomu přece mělo dojít, aby aspoň byl zachován „klid a pořádek“.

Nepomohly však ani prosby ani hrozby! Šternberské dělnictvo svůj svátek roku 1890 slavilo a slavilo jej v takovém rozsahu, že se dolekaným šternberským měšťákům až dech zatajil. Už po deváté hodině táhl obrovský průvod (ein riesiger Zug) dělníků zdobených rudými kravatami, u dělnic rudými šerpami, městem přes Olomouckou ulici k tabákové továrně, odkud byl pozdravován dělnicemi, jimž byla účast na slavnosti zakázána.⁹ O 1. hodině odpolední prošli dělníci, k nimž se přidali soudruzi z Jívové, z Hůzové (Něm.) a odjinud znova ulicemi města za provolávání dělnických hesel směrem na Kiosk, kde měla být slavnost. Na náměstí před radnicí (dnešní náměstí 9. května) se shromáždilo několik set osob, které se však na domluvu okresního hejtmána brzy rozešly. Není divu, neboť po celý den hlídkovaly v ulicích města četníci a vojáci. K vážnějšímu incidentu došlo v poledních hodinách, když zednický učeň Kutschera vybízel zedníky stavitele Herzoga k zastavení práce. Mladý zedník měl být zatčen, avšak za srocení lidu podařilo se mu včas zmizet.¹⁰

Vlastní slavnost konala se na Kiosku nad městem (manifestace na náměstí nebyla úřady povolena) a zúčastnilo se jí přes 3.000 osob. Po projevu o významu dne byl program slavnosti vyplněn čísly zpěvními i hudebními dělnického vzdělávacího spolku Arbeiterbildungsverein a koncertem městské kapely. Odpolední program byl sice na chvíli přerušen náhlou bouří, avšak po jejím přehnání mohlo být v programu pokračováno.

Ze samé radosti, že obávané slavnosti dělnického svátku proběhly celkem klidně, navštívili odpolední slavnost na Kiosku dokonce starosta města spolu s okres. hejtmánem. Chtěli zřejmě ukázat svoji přívětivou tvář i prostým dělníkům, jen když budou hodní. Pan ředitel tabákové továrny rovněž se chtěl ukázat laskavým a na odpolední slavnost udělil dělnicím továrny krátkou dovolenou.²¹ Avšak ani těmito přívětivými obličejmi nedalo se šternberské dělnictvo oklamat. Hned v prvních dnech po oslavě Svátku práce dožaduje se dělnictvo fmy Heeg a Friedmann znovu svých požadavků: 9hodinové pracovní doby, zvýšení mezd o 50 procent, hrazení ušlých mezd za doby stávky a když majitel závodu nechtěl těmito požadavkům vyhovět, došlo ke stávce všech 300 zaměstnanců. Ze solidarity připojují se k stávkujícím také dělníci hedvábnické továrny Zweigovy na dnešní Uničovské ulici, stávka se pak rozšiřuje i na továrnu Grogrovu ve Světlově — dnes závod Moravie — i na továrnu fmy Langer ve Šternberku i pobočný závod v Oskavě.¹²

První oslavy 1. máje ve Šternberku roku 1890 byly významnou událostí a důležitým mezníkem šternberského dělnického hnutí, znamenaly velkou jeho posilu a již v příštích letech se projevil dalším růstem třídního uvědomění šternberského dělnictva, jak o tom svědčí mohutný ohlas ruské revoluce z roku 1905 ve městě i nástup do bojů o všeobecné hlasovací právo a nejposléze i ohlas ideí Velké říjnové socialistické revoluce z roku 1917,¹³ které vedly a dovedly nejuvědomělejší část šternberského proletariátu — levice soc. demokratické strany — k založení místní organizace KSČ již v prvních dnech května roku 1921.¹⁴

¹ Stát. archiv Brno, arch. č. 4942/1828.

² Tamtéž č. 2868/1849.

³ Tamtéž č. 285/1879.

⁴ Čl. Jos. VALÍČEK: Z počátků dělnického hnutí na šternberském okrese. Ročenka muzeí olomouckého kraje 1955.

⁵ Deutsches Volksblatt, roč. 1890 čís. 17. z 26. 4. 1890.

^{6, 7} Tamtéž.

⁸ Deutsches Volksblatt, r. 1890 čís. 18. z 3. 5. 1890.

^{9, 10, 11, 12} Tamtéž.

¹³ Čl. Jos. VALÍČEK: Ohlas ruských revolucí u šternberského proletariátu. Časop. Za nový život Šternberska z 12. 11. 1959.

¹⁴ Jan NAVRÁTIL—Jos. VALÍČEK: Ke vzniku KSČ na střední a severní Moravě: Šternbersko. Acta universitatis Palackianae Olomucensis 1961, str. 121—141.

● Výstava „Česká současná dřevěná hračka“.

Ve Vlastivědném ústavu v Olomouci byla v únoru a v březnu instalována výstava „Česká současná dřevěná hračka“, která byla převzata z Uměleckoprůmyslového muzea v Praze. Na výstavě výtvarně spolupracovala Božena B i s t ř i c k á.

Stručným úvodem výstavy byly ukázky některých lidových dřevěných hraček a hračky družstva „Artěl“, ve kterém již na počátku 20. století soustředili se naši přední výtvarníci, jako V. H. Bruner, Minka Podhajská a V. Špála a odpovědně se zabývali tvorbou hraček.

Jádro výstavy pak tvořily hračky, navrhované a vypracované v současné době. Bylo zde množství nejrozmanitějších hraček. Od jednoduchých pojízdných figurek pro nejmenší, přes auta, různé skládačky až k rozsáhlým kolektivním hračkám. Všechny svým vzhledem a možnostmi obměn dávají velké možnosti rozvoje dětské fantazie a zaručují plné zaujetí dětí při hře. V tomto směru obzvláště vynikají skládačky, kterých bylo na výstavě několik. Od jednoduchých pokreslených trojúhelníků a domina přes složitější skládačky z kuliček, koleček, dřívěk, čtverců a krychlí až po složitou mozaiku, jejíž části se upevňují na lepivou podložku. Kuchyňky, které jsme na výstavě viděli, nejsou již sbírkou dnes nemoderního a stále méně užívaného nábytku. Složení z dílů sektorového typu umožňuje skládání podle potřeby a obrazotvornosti dětí. Nechyběly samozřejmě ani vlaky a

rozličná auta a traktory, které mají stále větší oblibu nejen u chlapců, ale i u děvčat. Vystaveno bylo i několik skládaček lesních zvířátek. Pozorností malých diváků se těšila i velká odpalovací raketová základna s kosmonauty. Typem velké kolektivní hračky, u které se děti při hře mohou naučit leccemus užitečnému, byla velká křižovatka s množstvím vozidel a chodců a model nádraží. Tak bychom mohli ve výčtu ještě pokračovat. Pěkné opracování a veselé barvy hraček přispívají ke stále větší oblibě dřevěných hraček. Výstavu doplňovala série dětských kreseb. Celkově lze říci, že se výstava těšila oblibě velkých a hlavně malých návštěvníků našeho ústavu.

Československé hračkářství se setkal také s úspěchem v zahraničí, zvláště na Světové výstavě v Bruselu 1958, kde naše hračky dostaly Velkou cenu. Zájem o hračku mezi našimi výtvarníky stále vzrůstá. Jejich odpovědná činnost přispěje k tomu, že bude zajištěno pokračování v české dřevěné hračce, která přímo navazuje na dřevěnou hračku lidovou.

Jar. Z a s t á v k o v á

K obrázkům na obálce

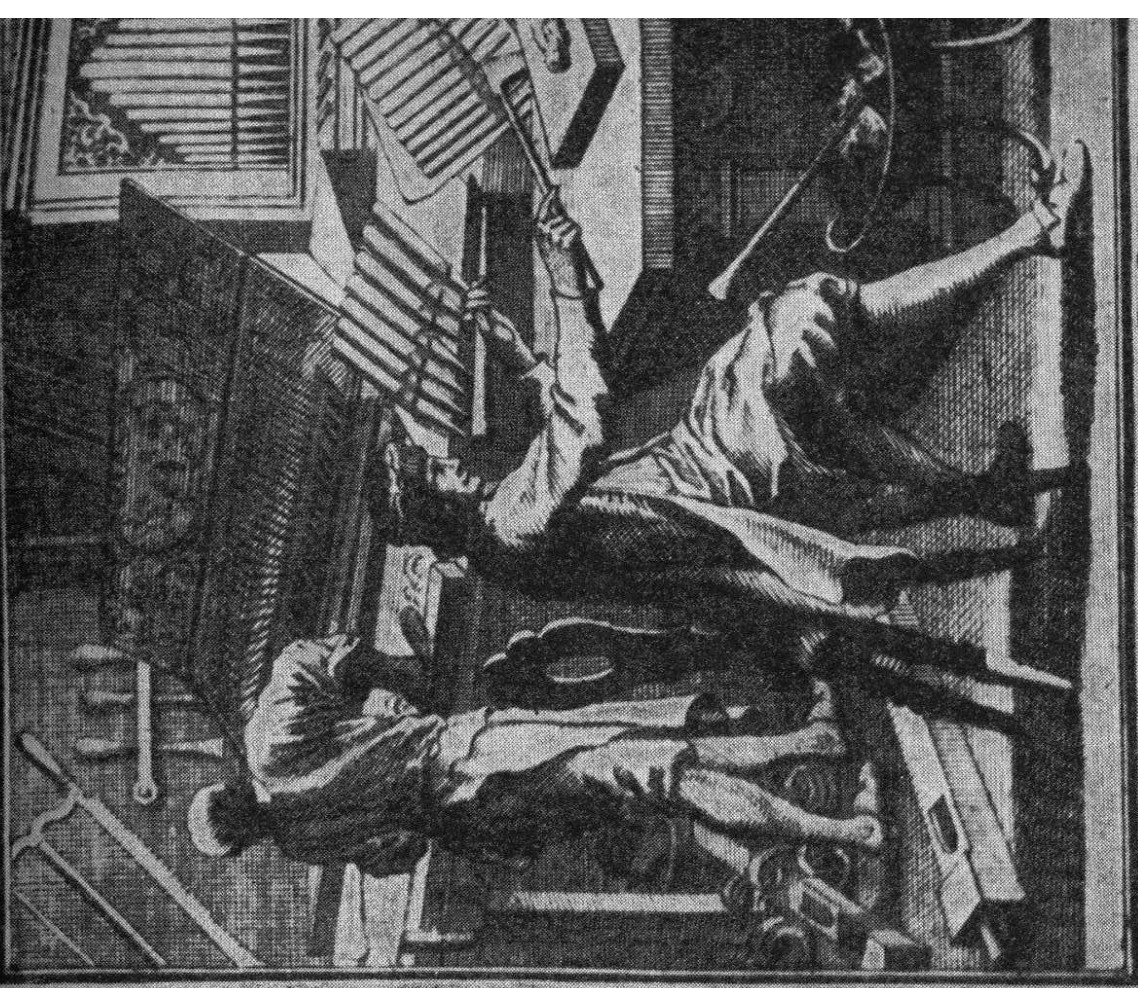
1. Z výstavy „Česká současná dřevěná hračka“; snímek J. Juryška svědčí o radostném a bezprostředním zájmu návštěvníků, zejména dětí. (K článku J. Zastávkové.)
2. Rytmicky zvrstvené niveo-eolické sedimenty při východním úpatí vrchu Šibeník u Uničova. (K článku T. Czudka — J. Demka — Vl. Panoše — H. Seichterové.) (Foto J. Demek.)
3. Sedimenty typu grèzes litées v odkryvu při úpatí vrchu Větrník u Sternberka. (K článku T. Czudka — J. Demka — Vl. Panoše — H. Seichterové.) (Foto T. Czudek.)
4. Varhanářská dílna v 17. století — rytina z knihy Ch. WEIGLA, Abbildung der Gemein-Nützlichen Haupt-Stände... (Regensburg 1698); kniha je uložena v zámecké knihovně v Kroměříži, sign. B/a VII/23. (K článku J. Sehnala.) (Foto J. Sehnal.)
5. Obraz malých varhan s pedálem pochází z matriky sodálů Mariánské družiny při olomoucké universitě z roku 1715; autorem akvarelu je olomoucký občan Max. Norbert Schlemmer. I přes některé nepřesnosti (například pořadí a počet kláves) může být ukázkou, jak asi vypadal pozitiv v kostele sv. Mořice v Kroměříži. (K článku J. Sehnala.) (Foto J. Bistřícký.)
6. Detail z výstavy „Česká současná dřevěná hračka“. (K článku J. Zastávkové.) (Foto J. Juryšek.)

Zprávy Vlastivědného ústavu v Olomouci, vydává VÚ Olomouc, nám. Republiky 6. Řídí dr. Boh. Šula, grafická úprava Božena Bistřícká. Tisknou Moravské tiskařské závody, n. p., závod 12, Olomouc, Lidická 15. Povoleno ONV OŠK v Olomouci-kult. 456/106-62-Šn.

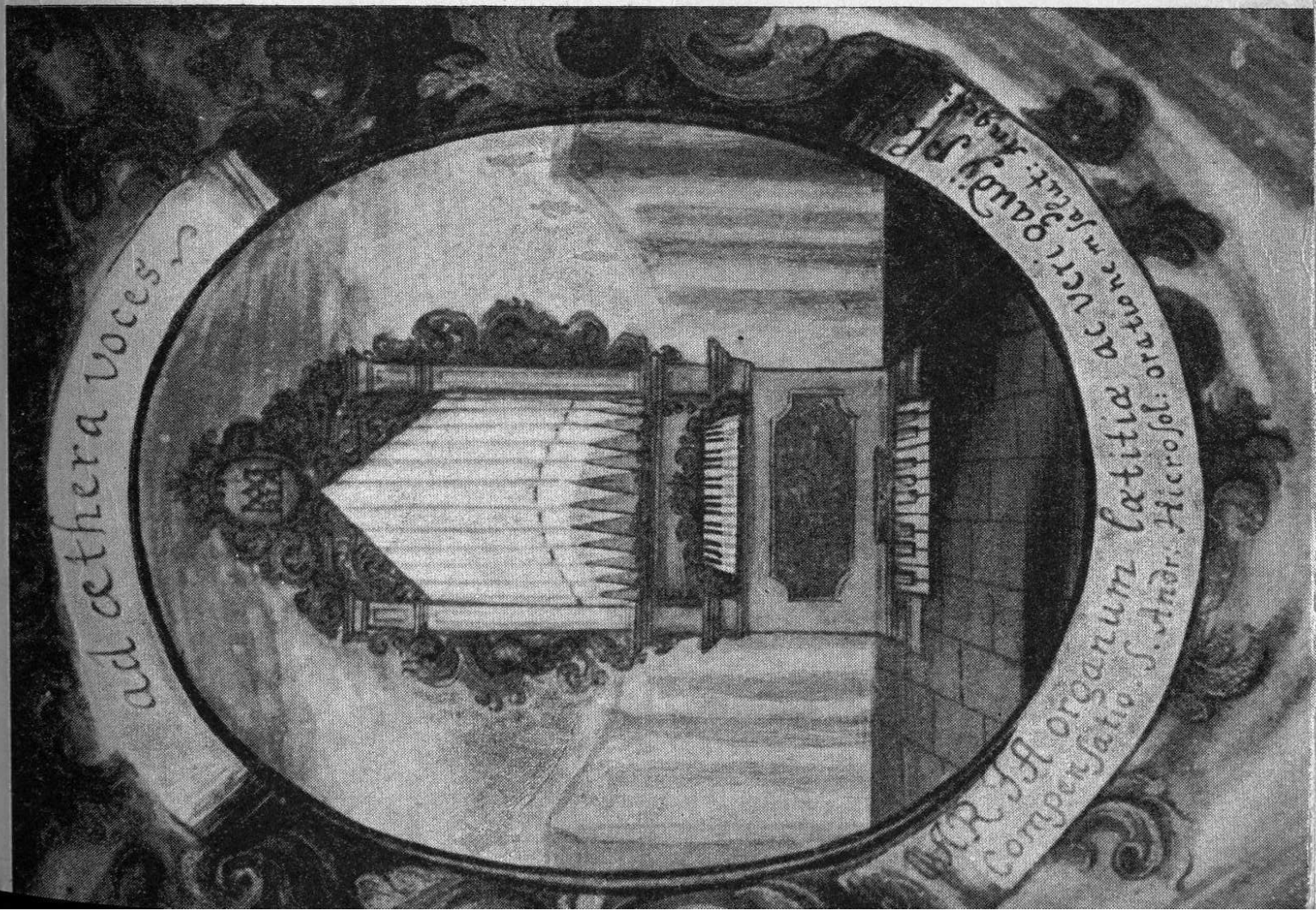
Číslo 101 vyšlo v dubnu 1962.

T-07*20251

Der Orgelmacher,
 Englische Dinstat, kennt keinen Vorzug, Stier

Der Orgelmacher, neben sich verlachten,
 reist Glück und Staaf der Drossene
 Was soll man mit der Orgel machen
 wo nicht auch kleine Pfeiffen sein
 Last ins einander, als ich - getriebe

ad aethera voces

organi organum lœtitiæ ac veri gaudij
 compensatio. S. Andr. Hierosol: oratione m. sicut: Angeli

Jde o to, pečovat o další rozmach iniciativy mladých, podněcovat jej, vytvářet pro něj nové a ještě příznivější podmínky a využívat při tom všech možností, které náš společenský řád k rozvoji mladé generace dává.

Rudé právo, č. 24, 1962

